

МАТЕРІАЛИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

9

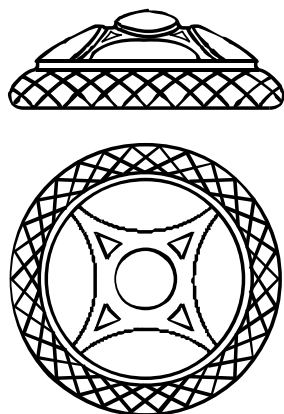
Луганськ 2009

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МАТЕРІАЛИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць
За ред. докт. іст. н., проф. С.М. Санжарова

№ 9

ЛУГАНСЬК 2009

ББК 63.4 (4 Укр 5)
УДК 902 (477.6)
М 34

Рекомендовано Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України та Вченою радою Інституту археології НАН України

Головний редактор:

Санжаров С.М., доктор історичних наук, професор, керівник
Археологічного науково-дослідного центру «Спадщина»
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Редакційна колегія:

Бодрухін В.М., доктор історичних наук, професор
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Дергачов В.А., доктор історичних наук,
директор Інституту культурної спадщини АН Молдови.
Залізняк Л.Л., доктор історичних наук, професор,
завідуючий відділом археології кам'яної доби Інституту археології НАН України.
Литвиненко В.Ф., доктор історичних наук, професор
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Отрощенко В.В., доктор історичних наук, професор, завідуючий
відділом археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України.
Пряхін А.Д., доктор історичних наук, професор
Воронезького державного університету.
Сергієнко Ю.Г., доктор історичних наук, професор
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Симоненко О.В., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту археології НАН України.
Скорий С.А., доктор історичних наук, професор, завідуючий
відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.
Фамін А.І., доктор історичних наук, професор
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Гершкович Я.П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України.
Ніколова А.В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України.
Рассамакін Ю.Я., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України.

Відповідальний секретар:

Черних Є.О., директор Археологічного музею
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Постановою Президії ВАК України № 2-05/5 від 8 червня 2005 р. (Бюл. ВАК № 9 2005) збірник включено до **Переліку фахових видань**, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів **доктора і кандидата історичних наук**.

Матеріали та дослідження з археології Східної України:

М 34 Збірник наукових праць (за ред. С.М. Санжарова). – Випуск 9. – Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2009. – 278 с.

Запропонований збірник «Матеріали та дослідження з археології Східної України» присвячений публікації і дослідженням археологічних пам'яток, виявлених в останні роки в східних регіонах України. Дослідники зіставляють місцеві археологічні стародавності з пам'ятками широкої суміжної географічної зони, визначають їхню культурну своєрідність і хронологічні рамки.

Збірник розрахований на археологів, викладачів і студентів вузів, музейних працівників, усіх, кому небайдужа археологічна спадщина.

Засновник:

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.
Свідоцтво про державну реєстрацію видання № 8877 КВ від 17.06.2004 р.

ББК 63.4 (4 Укр 5)
УДК 902 (477.6)
© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2009.

ЗМІСТ

ПЕРСОНАЛІЇ

<i>Санжаров С.М.</i>	Невтомному досліднику епохи бронзи А.Д. Пряхіну - 70 років	4
----------------------	--	---

СТАТТІ

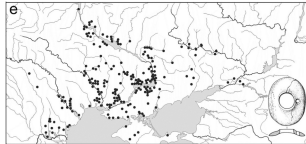
<i>Котова Н.С.</i>	Шнуровая орнаментация керамики степных культур эпохи раннего и среднего энеолита	7
<i>Санжаров С.Н.</i>	Лисичанская антропоморфная стела	32
<i>Литвиненко Р.О.</i>	Гене́за, розвиток та історична доля культурного кола Бабине	44

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

<i>Нераденко Т.М.</i>	Могильник Молохів Бугор	91
<i>Клименко В. Ф., Цымбал В. И.</i>	Энеолитические и древнеямные погребения в Северо – Восточном Приазовье	98
<i>Теліженко С.А., Пробийголова О.С.</i>	Нові пам'ятки епохи мезоліту-середньовіччя на Луганщині	103
<i>Братченко С.Н.</i>	Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка	137
<i>Разумов С.Н.</i>	Технология изготовления наконечников стрел ингильской катакомбной культуры: результаты анализа «набора стрелодела»	198
<i>Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С.</i>	Курган доби середньої-пізньої бронзи Сторожівського могильника	209
<i>Красильников К.И., Пробейголова А.С.</i>	Курганы у с. Каменка на Донецком кряже	226
<i>Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н.</i>	Орудия металлопроизводства поселения Червонз озеро-3 Картамышского комплекса горно-металлургических памятников эпохи бронзы	251
<i>Лысенко С.Д.</i>	Комплекс Тшинецкого культурного круга у с. Кошесевка на Фастовшине	263
<i>Красильников К.И., Красильникова Л.И., Терёхина В.В.</i>	Аксессуары и гарнитура из погребений Лысогоровского могильника	270
НАШІ АВТОРИ		276
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ		277

ГЕНЕЗА, РОЗВИТОК ТА ІСТОРИЧНА ДОЛЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ

Викладається концепція бабинського культурогенезу, під яким розуміється процес зародження, становлення, розвитку та історичної перспективи археологічного феномену перехідної від середньої до пізньої бронзи доби – кола культур Бабине

Проблема походження археологічного явища, що раніше сприймалося як культура багатоваликової кераміки (бабинська), а нами розглядається в рамках культурного кола Бабине, порушувалася неодноразово. Проте, до концептуального рівня вона доводилася далеко не завжди, причому ступінь деталізації та аргументованості положень у різних авторів суттєво різнився. Перша спроба такого роду, яку можна розцінювати лише як постанову питання, була здійснена С.С. Березанською ще на зорі процесу виділення самої КБК, коли дослідниця, не виявляючи тоді ніякої спадкоємності між пам'ятками з багатоваликовою керамікою та передуючими культурами доби бронзи України (на відміну від Т.Б. Попової) [Попова, 1960, с. 44-45], висловила припущення щодо існування “культурної близькості” виділеної нею групи з пам'ятками типу Глина III Румунії [Березанская, 1960, с. 41]. У подальшому ця точка зору не знайшла підтвердження й згадувалась лише в історіографічному плані.

Першу концепцію походження бабинської культури обґрунтував С.Н. Братченко. Оформлення її відбувалося поступово від кінця 1960-х – протягом першої половини 1970-х рр., при цьому дослідник критично використовував і розвивав спостереження своїх попередників, у першу чергу гіпотезу Б.О. Латиніна щодо катакомбних витоків пам'яток з багатоваликовою керамікою [Латынин, 1964]. Генезу бабинської культури С.Н. Братченко розглядав у контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу та завершився зміною культур шнурової кераміки почтом культур з рельєфною, в тому числі валиковою й прокресленою, орнаментациєю посуду. В Дніпро-Донському ареалі, а також на сусідніх теренах Поволжя й Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам'яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, яка увійшла до складу посткатакомбної та постшнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими та не піддавалися вилученню з археологічних джерел. Поширення культури на теренах Надчорномор'я розумілося як результат міграційних процесів [Братченко, 1971, с. 334, 342-343; 1976, с. 117-118; 1977; 1985, с. 457-458].

Концепція С.Н. Братченка набула подальшого розвитку й трансформації в працях українських археологів. Мабуть, найбільш значущим її доповненням став підхід, відповідно до якого становлення бабинської культури розглядалося в контексті певного відновлення чи реанімації явного культурного (етнічного) компоненту та включення його, поряд з катакомбним, до складу культурного субстрату Бабине. Ця точка зору, була висловлена з дещо відмінними авторськими акцентами І.Ф. Ковальновою та І.О. Післарієм [Ковалева, 1981, с. 75-76; 1987, с. 214-222; 1987а, с. 22-23, 30; Писларий, 1983, с. 15, 19; 1988, с. 13;

1993, с. 60]¹ і певною мірою сприяла розумінню чинників бабинської культурогенези. До речі, невдовзі з приводу циклічного відродження в бабинському поховальному обряді та ідеології пізньоямних традицій став писати й сам С.Н. Братченко [Братченко, 1995, с. 23; 1995а, с. 87; 2004, с. 186; 2006, с. 225].²

Альтернативну концепцію утворення бабинської культури (КБК) запропонувала С.С. Березанська [Березанская, 1979, с. 6; 1986, с. 41-42]. При цьому авторка, треба віддати їй належне, висунула теоретичне обґрунтування перспективного, на її думку, напрямку культурогенетичних дослідів, суть якого полягала у виявленні складових компонентів КБК, визначенні питомої ваги кожного з них, а також встановленні всіх етапів передуючого розвитку, в тому числі тих глибинних ланок, вплив яких проявлявся у новонародженій культурі «як би через «покоління»» [Березанская, 1986, с. 41]. Щоправда, сама дослідниця обійшлася без здійснення запропонованих нею аналітичних процедур, що й відбилося на отриманих результатах. Культура у своїй основі сприймалася нею як місцева, а утворення її варіантів розцінювалося як одночасне, чим заперечувався осередковий сценарій культурогенези та міграційний варіант її поширення. Наявність локальних варіантів пояснювалась перш за все різницею місцевого підґрунтя, на якому ці варіанти утворювалися: ямна (буджацька група), катакомбна, середньодніпровська культури та пам'ятки типу Перун. Одним з необхідних чинників культуротворення С.С. Березанська вважала наявність зовнішніх імпульсів чи міграційних хвиль, а у випадку з генезою КБК пов'язувала витoki такого поштовху з носіями колісничних культур.

Ця остання сюжетна лінія з часом набула певного розвитку й перетворилася у ще одну концепцію походження бабинської культури, висунуту В.В. Отрощенко [Отрощенко, 1996, с. 30; 1998, с. 56; 2000, с. 69; 2002, с. 14-14; 2003, с. 76]. Сутність її, як зазначалося раніше, полягає у розгляді культури Бабіне в якості продукту південноуральського вогнища культурогенези (трансформований варіант волго-уральського осередку В.С. Бочкарьова). Загальний культуротворчий сценарій зводиться до просування воїнських колісничних загонів синташтинської культури з Південного Уралу на захід, через Середнє Поволжя, до басейну Середнього Дону, де вони, з одного боку, започаткували утворення ДВАК, а з другого – своїм прямим вторгненням поклали кінець середньодонській КК, витиснувши рештки її населення на південь і тим самим започаткувавши її трансформацію в бабинську культуру.

¹ Тут не беруться до уваги підходи окремих авторів, які відстоюють думку щодо хронологічної перманентності існування ямної культури (буджацької) впродовж катакомбного часу, аж до утворення бабинської культури в Північно-Західному Причорномор'ї [Березанская, 1986, с. 12-14; Дергачев, 1986, с. 140-143; Субботин, 2000, с. 385; Тошев, 1979; Тошев, 1982, с. 11, 14; Черняков, 1985, с. 15-16, 157; Черняков, Тошев, 1985, с. 21, 28; Яровой, 1999, с. 124], оскільки, з одного боку, ми висловлювали сумнів стосовно такої перманентності, а з іншого, ця позиція передбачає дещо відмінний «сценарій» бабинської культурогенези. Проте, самі факти, що наочно засвідчують ямно-бабинські паралелі в указаному регіоні, в світлі концепції І.О. Післарія та І.Ф. Ковальової заслуговують на пильну увагу.

² Останнім часом висловлено ще одну точку зору щодо цієї проблеми. Її автор, С.М. Санжаров вважає, що витoki тих обрядових ознак фінальнокатакомбних поховальних пам'яток (бабинських в нашому розумінні – Р.Л.), що їх дослідники зазвичай пов'язують з ямним «ренесансом», слід шукати не в ямній культурі, а абашевській. Намагаючись довести свою позицію, дослідник здійснює вибіркового порівняльний аналіз пізньоямного, пізньодонецького катакомбного, середньоволзького абашевського і ранньобабинського (ДДБК – Р.Л.) поховальних обрядів [Санжаров, 2008]. Зрозуміло, що ця стаття потребує ретельного критичного аналізу, однак зараз відзначимо лише принципову незгоду з її кінцевими висновками. По-перше, авторові не вдалося довести присутність на Сіверськодонецьчині в добабинський час ніяких абашевських проявів. Ті 6 поховань, що запропоновано на роль абашевських, не мають жодного переконливого культурного маркера. По-друге, в якості абашевського підґрунтя для бабиного (судячи з порівнюваних пам'яток) пропонується тереново віддалена середньоволзька культура, тоді як з Подонців'ям межує доно-волзька абашевська (ДВАК), яка демонструє дещо відмінні стандарти поховальної обрядовості. По-третє, фінальнокатакомбно-абашевські зіставлення проведено переважно за т.зв. «наскрізними» ознаками, які не можуть вважатися культурно діагностичними, причому порівняння в окремих випадках здійснювалося некоректно (виняткові/рідкісні ознаки однієї культури ототожнювалися з типовими/частими іншої, тобто без урахування їхньої вагомості). Отже, доведений працями багатьох українських дослідників факт появи абашевських (пізньої ДВАК) проявів в басейні Сіверського Дінця в пізньо/постбабинський час [Березанская, 1987; Братченко, 1980; Гершкович, 1980; 1982; Литвиненко, 1994; 1994а; 1995; 2000; 2001б; Отрощенко, 2001; Писларий, 1980; 1982; 1983; та ін.] залишається в силі.

Своєрідним відгомонам концепції В.В. Отроценка можна вважати підхід С.М. Санжарова, який щойно наведений сюжет територіально зсуває з Середньої Донщини на Сіверськодонецчину, надаючи йому аргументованого вигляду через фактологічне наповнення матеріалами поселень [Санжаров, 2007, с. 21-25].

На окрему увагу заслуговує оригінальна гіпотеза І.Т. Чернякова, відповідно до якої бабинська культура (КБК) є породженням і навіть східним ареалом Балкано-Дунайського осередку культурогенези [Черняков, 1996; 2001, с. 153]. На думку дослідника, витoki процесів, що надалі призвели до утворення КБК, слід шукати у розповсюдженні племен катакомбної культури на захід, в ході якого відбувалася асиміляція місцевих степових культур Північно-Західного Причорномор'я і, водночас, витискання частини аборигенного населення до Балкано-Подунав'я та Прикарпаття, на терени сучасних Румунії, Болгарії, Сербії та Угорщини. Ефект "стиснутої демографічної пружини" призвів до різкого виплеску степового населення з Балкано-Дунайського регіону назад на схід, де воно "прийняло активну участь у створенні низки культур нової культурно-історичної спільноти, відомої як КБК. Ця зворотна західна хвиля не лише прокотилася по колишній катакомбній культурно-історичній спільноті, але й досягла Волзько-Уральського регіону. Це нове переоформлення було пов'язане з якимись певними політичними подіями, оформленням нових культурних впливів, активного обміну, а також переселенням різних категорій окремих груп індоєвропейського населення" (переклад мій – Р.Л.) [Черняков, 1996, с. 63].

Згадаємо ще одну версію походження культури Бабіне, більше умоглядну й інтуїтивну, ніж аргументовану, що запропонована С.А. Григор'євим. На його думку, формування КБК було стимульоване просяканням у Північне Причорномор'я популяції з теренів Південного Кавказу [Grigoriev, 2002, p. 400].

На наш погляд, жодна з наведених точок зору не позбавлена певних вад чи вузьких місць, а тому не може бути прийнятною беззаперечно. Жодна з них не знаходить повної відповідності в усьому комплексі археологічних джерел, не охоплює всієї системи хронологічних взаємозалежностей, належним чином не пояснює всіх аспектів культурних зв'язків чи впливів. Цьому є доволі банальне пояснення: серед представлених концептуальних підходів немає таких, що являли б собою результат цілеспрямованого, всебічного і поглибленого дослідження, об'єктом якого виступала б уся сукупність археологічних пам'яток культурної області Бабіне. Практично ж усі згадувані гіпотези або базувалися на обмеженій джерельній базі, або носили вузько локальний характер, або ж виникли як побічний продукт іншого дослідження. Натомість варто відзначити, що майже кожна з наведених точок зору має якесь раціональне зерно, що не дозволяє повністю її ігнорувати. При цьому особливу увагу звернемо на концепцію С.Н. Братченка, яка вирізняється на тлі інших своєю глибиною, проникливістю, пропрацьованістю на теоретичному й джерелознавчому рівнях і тому розцінюється нами як найпереконливіша, і водночас придатна для удосконалення. До речі, крок у цьому напрямку нещодавно зробив сам автор концепції, запропонувавши дещо модернізований її варіант, в якому, окрім вже відомих позицій, з'явилися декілька нових (на наш погляд, неоднаково вдалих, а тому нерівнозначних). Зокрема були взяті на озброєння концепції *блоків культур* та *волго-уральського осередку культурогенези* В.С. Бочкарьова, а процеси утворення комплексів колісничних (Синташта, Петрівка, Потапове, ДВАК) і посткатакомбних (Бабіне, Кам'янка-Левенцівка, передкавказькі групи) культур стали розглядатися дослідником у єдиному хронологічному й причинно-наслідковому контексті [Братченко, 2004, с. 186; 2006, с. 224-226]. Між іншим, сам В.С. Бочкарьов розводить названі процеси у часі, вважаючи, що бабинська культура з'являється раніше за колісничні [Бочкарев, 2000; Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 15, рис. 1]. Більш значущим і перспективним, на наш погляд, видається висновок С.Н. Братченка щодо певної повторюваності (зі своєю специфікою) культурогенетичних процесів, що мали місце на рубежах ранньої/середньої та середньої/пізньої бронзи, а також припущення стосовно підключення до цих процесів культур азійського регіону [Братченко, 2006, с. 230].

Як слушно й неодноразово зауважував С.Н. Братченко, на пізньому етапі розвитку культур катакомбної області в їхньому середовищі фіксуються суттєві зрушення й трансформації, а також спостерігаються певні новації, що набувають поширення й розвитку вже в посткатакомбний (бабинський) період [Братченко, 1977, с. 41; Братченко, Шапошникова, 1985, с. 411-412]. Ці перетворення проявляються за кількома аспектами.

По-перше, на пізньокатакомбному етапі, поряд з оформленням низки локальних груп чи варіантів, з'являються пам'ятки змішаного характеру, виникнення яких пояснюється пожеванням широтних і меридіональних зв'язків, зокрема й міграційними процесами. Найвиразніше ці зрушення простежуються в Дніпро-Донському регіоні, особливо в басейні Сіверського Дінця, де "пізньокатакомбний період характеризується примітною культурною еклектикою" [Братченко, 1989, с. 29]. Тут, окрім одночасної присутності пам'яток з ознаками різних пізньокатакомбних груп (середньодонської чи харківсько-воронезької, пізньодонецької, бахмутської, західноманицької, дніпро-азовської чи інгульської)⁴⁶, фіксуються комплекси змішаних типів. Причому свідчення такого роду дають не лише поселення, в культурних шарах яких трапляється кераміка різних катакомбних груп, а й замкнені поховальні комплекси, де сполучався такий посуд. Цікаву інформацію щодо наголошеної взаємодії дає також кераміка синкретичних типів, що походить з поселень і могильників [Братченко, Санжаров, 2001, с. 91-96; Братченко, Шапошникова, 1985, с. 418; Евдокимов, 1987, с. 48; Санжаров, 1991, с. 12-15; 2002, с. 133; 2004, с. 57-62, 96-98; 2007, с. 15, 21; Санжаров, Черных, 2005, с. 196-197; Смирнов, 1996, с. 54, 95, 115]. Схожі за характером процеси (однак зі своєю локальною специфікою), відзначаються дослідниками й для пізньокатакомбного періоду Наддніпрянщини, де фіксується присутність дніпро-азовських, середньодніпровських, харківсько-воронезьких, донецьких і маницьких культурних традицій [Иевлев, Сердюкова, 1989; Ковалева, 1982, с. 40-41; 1987а, с. 20]. Своєрідною контактною зоною виступає й Волго-Донський регіон, де у фінальнокомбний період, окрім місцевої волго-донської культури, з'являються численні пам'ятки сусідніх культурних груп – середньодонської, західно- і східноманицької, а також синкретичні комплекси, відбиваючи тим самим меридіональний вектор взаємодії [Княшко, 2002, с. 135-139; 2003, с. 26-29]. В контексті цієї міграційної активності на заключному етапі доби середньої бронзи розглядається й поява пізньокатакомбних пам'яток (маницького і волго-донського типу) на крайньому східному фланзі – у Південному Приураллі [Ткачев, 2000, с. 39-46; 2003, с. 13-14; 2006, с. 33-59; 2006а, с. 89-92; 2006б, с. 73-74, 76-80]. Таким чином, пізній період майже у всій катакомбній області характеризувався значною культурною дезінтеграцією, втратою певної одноманітності раннього й обмеженої варіативності середнього катакомбних періодів.

По-друге, практично в усьому пізньокатакомбному середовищі спостерігається поява комплексу новацій у поховальному обряді й матеріальній культурі, які, з одного боку, засвідчують певну деструкцію й розмивання до того стійких і чітко регламентованих норм, характерних для розвиненого етапу, а з другого, сигналізують передумови тих культурних змін, що в перспективі призвели до оформлення блоку культур посткатакомбного часу, зокрема й культурного кола Бабине. Серед них назвемо підвищення питомої ваги ямних поховальних конструкцій, зокрема ям із заплічками. В даному випадку мова йде не стільки про периферійні групи катакомбної області (середньодніпровську, середньодонську, волго-донську, східноманицьку), в яких ямні споруди збереглися і в післяямну добу, а подекуди побутували доволі широко [Братченко, 2006, с. 225], скільки про класичні пам'ятки Донецько-Донського регіону [Братченко, 1976, с. 61, 80, рис. 11; Санжаров, 2002; Смирнов, 1996, с. 88, 100, рис. 9, 5-8, 13; 17, 7; 31, 7-10]. Водночас не варто ігнорувати й суттєве частішання ямних споруд (до 42%) на пізньому етапі середньодонської КК [Матвеев, 1980, с. 69; 1990а, с. 48; Пряхин и др., 1991, с. 7; Литвиненко, 2002, с. 184; Синюк, 1996, с. 93, 119, 129, 134; Шарафутдинова, 1987, с. 43], якій відводиться чи не головна роль у генезі культури Бабине. Ще одне симптоматичне зрушення стосується збільшення долі лівобічних зібганих інгумаций (в середньодонській КК до 40% комплексів), зокрема й "адоративних", на противагу правобічним позам класичної катакомбної традиції

(за виключенням східноманицької КК), а також впровадження широтних орієнтацій, на противагу меридіональним [Братченко, 2006, с. 225; Литвиненко, 2002, с. 184; Малов, Филипченко, 1995, с. 60; Матвеев, 1980, с. 70; 1990; 1998, с. 15; Пряхин и др., 1991, с. 7, 12; Санжаров, 2002; Синюк, 1996, с. 119, 133-135, табл. 17]. Для пізньокатакомбних поховань Сіверського Дінця відзначається й така деталь обряду, що виникла у зв'язку з появою ямних могильних споруд і у перспективі поширилась у ДДБК, як розміщення посуду та решток супроводжуючої тварини (шкури) на перекритті або заплічках поховальної споруди [Санжаров, 2002, с. 19].

У матеріальній культурі найбільш значущими зрушенням слід вважати вже давно підмічений С.Н. Братченком поступовий перехід від орнаментативної посуду шнуром/тасьмою та гребінкою до виразно рельєфних способів декорування – прокреслення та наліпів (валики, шишечки, гудзички-кнопки), що мав місце на значній території Європи в середовищі катакомбних, а також шнурових культур [Братченко, 1976, с. 118; 1977, с. 35-36]. Якщо перші ознаки цих трансформацій, що припадають десь на початок III-го, пізнього, етапу катакомбних культур (за деякими регіональними періодизаціями – на кінець II-го, середнього), позначилися появою посуду з комбінованим шнурово/гребінчасто-прокресленим/валиковим декором, або з одинарними валиками в основі шийки чи на плічках (боках), то наприкінці пізнього етапу для окремих груп стає звичайною кераміка, прикрашена винятково прокресленими або багатоваликовими геометричними композиціями. Для середньодонської (харківсько-воронезької) та спорідненої з нею волго-донської культур такий керамічний посуд є навіть визначальним [Малов, Филипченко, 1995, с. 54, 60; Матвеев, 1980, с. 68, 71-72; 1990а, с. 49; 1998, с. 10-13; 2005, с. 97-100; Пряхин, 1982, с. 25-84; Санжаров, 2004, с. 93-96; 2007, с. 13; Синюк, 1996, с. 133-134, рис. 36-38]. Залишається поки незрозумілою та обставина, що на Середній Донщині кераміка з багатоваликовим декором зазвичай трапляється і на поселеннях і в похованнях, тоді як у Волго-Донському межиріччі й на Сіверському Дінці подібний посуд є характерним лише для побутових пам'яток. У процесі зіставлення сіверськодонецьких пізньокатакомбних поселень з відповідними могильниками, С.М. Санжаров стикнувся з цією проблемою [Санжаров, 2004, с. 96] і не зміг подолати її, бо не знайшов пояснення цьому надзвичайно примітному і, водночас, парадоксальному факту, на який ми навмисно звертали його увагу [Литвиненко, 2001а, с. 168]. Він, по суті, оминув його, зосередившись на порівнянні кераміки з катакомбних селищ і могильників лише на рівні морфології [Санжаров, 2004, с. 93-104; 2007, с. 21-22], а надалі переключивши увагу на зіставлення кераміки пізньокатакомбних поселень з посудом бабинських поховань, де й отримав надзвичайно важливий (тільки не для своєї праці) результат – “високий ступінь ідентичності (а значить прямої культурної спадкоємності)” [Санжаров, 2004, с. 101-103].

Таким чином, на пізньому етапі розвитку катакомбних культур спостерігаються деякі зміни в ідеології (поховальний обряд), матеріальній культурі, зовнішніх зв'язках і контактах населення, які можна розцінювати в контексті певної трансформації та навіть руйнації тих норм і стереотипів, які призвели свого часу до становлення й розповсюдження в Причорноморсько-Каспійській області т.зв. катакомбного культурного комплексу [Братченко, 2001, с. 53-66; Кияшко, 1999, с. 37-39, 75-82], що став панівним і визначальним для величезного регіону Південно-Східної Європи протягом доби середньої бронзи. Однак можна помітити, що більш рішучі й радикальні зміни відбувались у центральних (Сіверський Дінець, Східне Надазів'я, Нижня Донщина), а тим більш у периферійних по східному півколу районах катакомбної області (Середня Донщина, Доно-Волзьке межиріччя, Передкавказзя), водночас як на західних її теренах (Таврія, Крим, Дніпро-Буго-Прутське межиріччя), залюднених носіями своєрідної інгульської культури, суттєвих перетворень не спостерігається. Складається враження, що інгульська культура була “стійкішою” перед тими новаціями, що торкнулися решти регіонів катакомбної культурної області. Останнє не означає, що її абсолютно оминула круговерть тих глобальних процесів, які охопили Східну Європу наприкінці розвиненого бронзового віку,

натомість можна стверджувати: цим змінам вона піддавалась значно менше й лише вибірково.

Дослідження з археології останніх десятиліть виявили цікаву закономірність, відповідно до якої утворення археологічних культур нерідко демонструє осередковий характер: зародившись у первинному осередку, культура має тенденцію розширювати свій ареал, іноді до значних розмірів. Для доби палеометалів більш або менш наочними прикладами такої осередкової культурогенези можуть слугувати трипільська, катакомбна, абашевська, синташинська, зрубна, тшинецька, скіфська, сарматська та інші культури/спільноти. Стає все очевиднішим, що подібний “механізм” формування був характерний також для культурного кола Бабине. Аргументами на користь цього можна вважати:

1) хронологічну нерівночасність регіональних утворень бабинського кола, серед яких виразний пріоритет має ДДБК;

2) неможливість виведення керамічної традиції з кутово-ялинковою, в т.ч. багатоваликовою, орнаментикою, що виступає одним із загальних знаменників усіх бабинських груп, з місцевих передбабинських субстратів; витоки цієї керамічної традиції знаходяться лише в середньодонській (харківсько-воронезькій) КК Доно-Донецького регіону, тобто в первинному осередку формування ДДБК;

3) фактично засвідчене збільшення ареалу ДДБК шляхом широтної міграції її носіїв, яка забезпечила поширення первинного культуротворчого імпульсу й складення на широких теренах між Волгою та Дунаєм споріднених археологічних утворень кола Бабине.

Наведемо додаткові аргументи цих ключових позицій на доповнення фактів, що викладені у попередніх розділах. Свого часу ми запропонували методику виділення первинного осередку бабинської культури шляхом картографічного методу. Сутність методу полягає в послідовному окремішньому нанесенні на мапу поховальних комплексів, до складу приданого яких входили діагностичні для раннього етапу категорії інвентарю: гачково-планкові пряжки, кільця типу 1 і 1а, моніста з бородавчастими та ріжковими бусинами, виробничі набори “стрілоробів”, сагайдаки, бруски з поперечними проточинами на кінцях тощо, а далі – зіставленні отриманих даних [Литвиненко, 2001в]. Здійснені процедури показали майже абсолютний збіг (накладання) ареалів ранніх артефактів і тим самим дозволили доволі впевнено окреслити область найдавнішої бабинської культури, яку можна ототожнювати з первинним осередком культурогенези ДДБК – регіон між Сіверським Дінцем, Азовським морем і Дніпром (рис. 1)³.

Проте деякими дослідниками, зокрема В.І. Бесєдіним, було виказане припущення, що виділена в Донецько-Азово-Дніпровському регіоні група пам’яток репрезентує не найдавнішу бабинську культуру, а лише один з її варіантів [Отрошенко, 1997]. Зауваження, треба визнати, цілком слушне, адже мапа демонструє розповсюдженість артефактів, притаманних саме ДДБК і водночас майже відсутніх в ДПБК. З урахуванням вже доведеного нами факту більшої давності ДДБК у порівнянні з локальними варіантами ДПБК, закид В.І. Бесєдіна можна зняти. Але для переконливості наших висновків продемонструємо їх через картографію всіх типів пряжок, тобто відомих не лише в ДДБК, а й по локальних групах ДПБК. Отже на окремі мапи (рис. 2) були нанесені знахідки п’яти типів пряжок, що, за нашими даними, в тенденції відбивають хронологічно послідовний ряд: 1, 1а, 2, 2а, 3а. Знахідки пряжок типу 1, що відносяться до ранньої фази раннього етапу (1а), щільно локалізуються у Донецько-Азово-Дніпровському регіоні, майже не виходячи за його межі,

³ Свого часу до подібних наших висновків впритул підійшли, але повністю їх не реалізували, Я.П. Гершкович, здійснивши картографію фігурних (гачково-планкових) пряжок [Гершкович, 1986, рис. 1, с. 143], і В.В. Отрошенко, окресливши терени поширення поховань жіночої обрядової групи раннього горизонту КБК (ДДБК – Р.Л.), зокрема й забезпечених такими хронологічними маркерами, як дворіжкове й бородавчасте фаянсове намисто та окуляроподібні підвіски [Отрошенко, 1992, с. 164]. В обох випадках ареали вкрили область між Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем, тим самим окресливши область формування найдавнішої з бабинських культур – ДДБК.

визначаючи тим самим первинне ядро ДДБК та осередок бабинської культурогенези загалом (рис. 26).

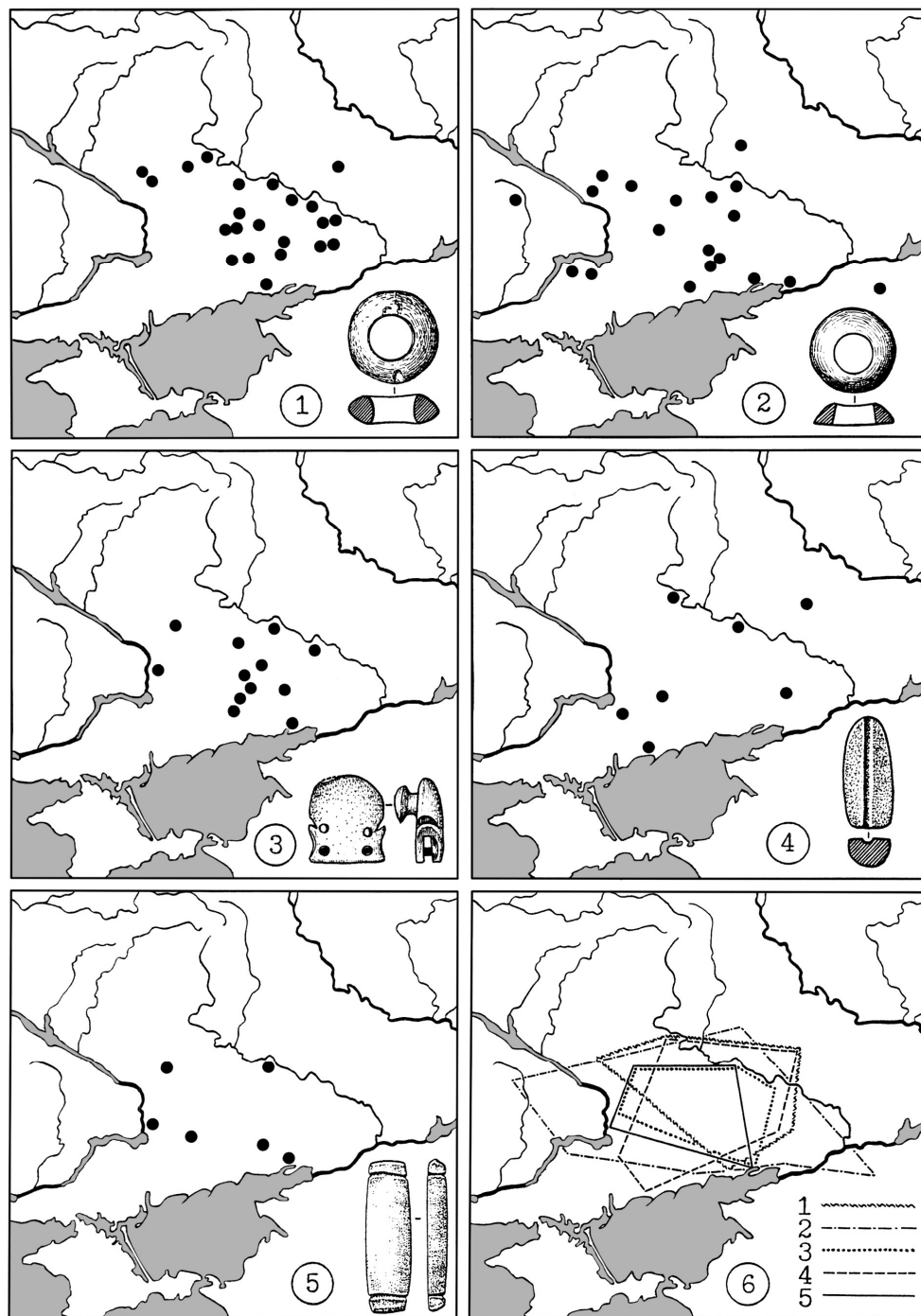

Рис. 1. Методика виділення первинного осередку Дніпро-Донської бабинської культури (за ареалами хронологічно діагностичних артефактів): 1 – пряжки кільця типу 1; 2 – пряжки-кільця типу 1а; 3 – гачково-планкові пряжки; 4 – набори «стрілоробів»; 5 – бруски; 6 – узагальнюючий полігон [за: Литвиненко, 2001в]

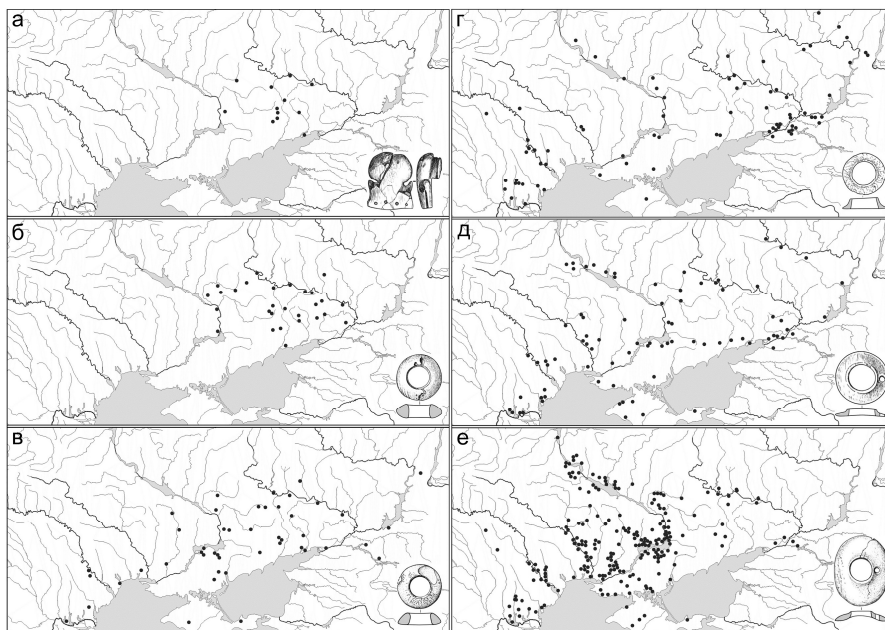

Рис. 2. Ареали пряжок різних типів культурного кола Бабине: а – гачково-планкові; б – тип 1; в – тип 1а; г – тип 2; д – тип 2о; е – тип 3о

Пряжки типу 1а, що притаманні комплексам пізньої фази раннього етапу (1б), наочно демонструють значно більшу поширеність, покриваючи практично всю степову смугу Надазов'я-Надчорномор'я з частковим охопленням на сході басейну Нижнього Дону (рис. 2в). Переважна більшість пряжок типу 1а зосереджена в пам'ятках ДДБК, однак у Дністровсько-Прутському регіоні вони репрезентують місцевий варіант ДПБК, тим самим засвідчуючи просякання культуротворчого бабинського імпульсу до Північно-Західного Причорномор'я. Ареал пряжок 2 типу демонструє подальше збільшення культурної області Бабине (рис. 2г). Відбувається це за рахунок деякого її розширення у Доно-Волзьке межиріччя (пам'ятки ДДБК), Середню Наддніпрянщину (Дніпро-Бузький варіант ДПБК) та Крим (Дніпро-Дністровський варіант ДПБК). Вочевидь, на цьому етапі культурна область Бабине досягає свого теренового максимуму й структурної завершеності, оскільки є представленою всіма відомими локальними групами. Ареал пряжок типу 2о майже повторює попередній, якщо не брати до уваги деяке його скорочення на північно-східному фланзі, у Доно-Волзькому межиріччі (рис. 2д). Пряжки типу 3о та їхні різновиди, що відповідають пізньому етапу розвитку всіх бабинських груп, демонструють збереження кордонів області Бабине лише в її західній половині (ареал ДПБК) і водночас суттєве скорочення у східній (ареал ДДБК), де вони зсунулися на захід, за Сіверський Донець (рис. 2е). Ця наочна територіальна динаміка області Бабине додатково підтверджує концепцію осередкової моделі бабинської культурогенези та визначає в якості первинного її осередку ареал ранньої ДДБК.

Осередок бабинської культурогенези має свою периферію. В нашому випадку роль *ближньої периферії* виконують лолінська культура на південному сході, криволуцька група на сході й північному сході, воронезька культура на півночі, фінальна інгульська КК (прото-ДПБК) на заході [Литвиненко, 2004; 2004б]. Практично всі названі групи, так чи інакше, демонструють на своєму ранньому, а іноді й наступних етапах, вплив з боку ДДБК. Деякі факти дозволяють ставити питання навіть про *далеку периферію* осередку бабинської культурогенези. В якості прикладу можна навести шагарську культуру Озерної Мещери, що

несе на собі виразні ознаки впливу чи зв'язку (?) з ранньою ДДБК, пояснити який поки що неможливо.

Видається логічним тепер звернутися до проблеми генетичного підґрунтя або культурних субстратів, на яких утворилося культурне коло Бабине. С цього приводу серед науковців існують певні розбіжності або непорозуміння. Так, С.Н. Братченко безспідставно вважає основним генетичним підґрунтям бабинської культури катакомбну культурно-історичну спільноту, звертаючи увагу при цьому на значний збіг ареалів обох названих археологічних утворень і виразну спадкоємність між ними на рівні матеріального комплексу й менше – в поховальному обряді [Братченко, 1976, с. 117; 2006, с. 225]. Проте, висловивши таку думку, яку повністю поділяємо й ми, дослідник, вочевидь, намагаючись протиставити дві послідовні епохи (катакомбну й посткатакомбну – бабинську), зробив дещо перебільшений висновок про те, що на зміну колишній культурній строкатості пізньокатакомбної доби (кілька культур з локальними групами-варіантами) приходить “культурна єдність з доволі одноманітними пам'ятками, виділеними в особливу культуру – Бабине (багатоваликову)” [Братченко, 2006, с. 225]. Перебільшивши гомогенність пам'яток бабинського кола, С.Н. Братченко тим самим надав привід для штучного спрощення, процесу бабинського культуротворення. До речі, це підтверджується й дещо однобічним підходом дослідника до виявлення ознак катакомбно-бабинської спадкоємності, адже він наводить приклади обрядово-інвентарної тотожності лише між пізньокатакомбними групами Донецько-Донського регіону й ДДБК: кераміка, вироби з каменю й металу, виробничі набори стрілоробів, шкури жертвних тварин тощо [Братченко, 2006, с. 225]. За умов такого зіставлення пам'ятки своєрідних локальних варіантів ДДБК взагалі залишаються осторонь, оскільки майже не знаходять відповідностей у східних катакомбних групах, а порівняння їх з місцевими катакомбними культурами не запропоноване.

Вочевидь, цей методичний недолік і слабке володіння джерелами по бабинських пам'ятках саме Правобережної України привели також Е.С. Шарафутдінову до висновку про значну гомогенність бабинської культури (КБК) в усьому її ареалі. Вважаючи, слідом за С.Н. Братченком, основним генетичним тлом КБК середньодонську КК, утворення широкого ареалу цієї першої вона вбачала у розповсюдженні первинного культуротворчого імпульсу. Вочевидь, реагуючи на тодішні пропозиції С.С. Березанської щодо виділення в КБК локальних варіантів, дослідниця заперечувала існування таких, оцінюючи регіональні відмінності в якості хронологічних і пояснюючи присутність в багатоваликових пам'ятках деяких регіонів рис інших культур “результатами стику КБК в процесі свого розповсюдження з іншими культурами” (переклад мій – Р.Л.): з місцевим субстратом, або з прийдешню культурною групою, або з сусідами [Шарафутдінова, 1987, с. 41; 1990, с. 39; 1995, с. 125].

Близьку, якщо не аналогічну вищерозглянутій, позицію відстоював Є.М. Савва, який вважав, що “первинні складові елементи КБК сформувались й викристалізувались в єдиному центрі, а надалі розповсюдились в інші зони ареалу” (переклад мій – Р.Л.) [Савва, 1990, с. 32]. Дослідник також був схильний до перебільшення гомогенності культури, а тому пояснював деяку її локальну специфіку “певним територіальним аспектом”. Розбіжності, що фіксуються між пам'ятками окремих регіонів, на його думку, “мають вторинний характер і пояснюються не локальністю й різним генетичним підґрунтям, а явищами хронологічного порядку” (переклад мій – Р.Л.) [Савва, 1990, с. 33; 1987; 1992, с. 156-158]. Найбільший подив викликають висновки Є.М. Савви щодо високого ступеню єдності бабинських пам'яток у всьому ареалі, адже дослідник здійснив ретельний багаторівневий порівняльний аналіз поховальних пам'яток Дністровсько-Прутського межиріччя, Степового Причорномор'я й Лівобережної України, не помітивши при цьому суттєвих відмінностей між ними, особливо між двома крайніми регіонами [Савва, 1992, с. 153-156].

В продовження аналізу, звернемо увагу на те, що у своїх культурогенетичних побудовах Е.С. Шарафутдінова робила особливий акцент на тлумаченні й протиставленні понять “генетичний попередник” і “хронологічний попередник”. Під першим розумівся прямий генетичний прашур, від якого народжується нова культура, і така роль у випадку з КБК відводилася середньодонській КК. Друге поняття застосовувалося до культур, з якими

КБК стикалася в процесі розширення свого ареалу. І оскільки риси цих передуючих культур мовбито вбиралися мігруючою КБК, вони сприймалися в якості її “місцевих субстратів” чи “культурних компонентів” [Шарафутдінова, 1987, с. 41]. Цілком розуміючи й усвідомлюючи певну різницю між запропонованими поняттями, відзначимо, що їхнім введенням і подібним тлумаченням може штучно спрощуватися чи навіть викривлятися зміст культуротворчого процесу. Адже регіональні групи бабинських пам’яток, що характеризуються певною локальною специфікою, як свідчать наші дослідження, були залишені не асимільованими мігрантами з первинного осередку культурогенези (їх одиничні комплекси зазвичай чітко вирізняються на тлі місцевих), а саме аборигенним населенням, яке в той чи інший спосіб потрапило під вплив цих мігрантів. А тому вважати “місцевий субстрат” непричетним до генези локального варіанту археологічної культури видається щонайменше необґрунтованим і нелогічним. Переводячи цю думку у форму метафори, можна сказати, що до народження дитини однаково причетні обидва з батьків, просто кожен виконував при цьому свою роль. Для порівняння: в концепції С.С. Березанської, навпаки, всі акценти були зведені до першорядної ролі місцевих субстратів, що забезпечили локальну специфіку бабинських пам’яток; а чинники й фактори, які визначили певну схожість та єдність цих регіональних груп, тобто їхній загальний знаменник, за такої постанови питання просто випали з поля зору.

Отже, генетичною основою, на якій склалася ДДБК, в широкому плані виступають пізні групи донецько-донської КК (за С.Н. Братченком)⁴, в межах якої знаходився епіцентр не лише ДДБК, а й культурної області Бабине в цілому. Очевидність цієї обставини, однак, не знімає низку інших важливих питань. Зокрема, як і раніше залишається невизначеною “питома вага” тієї чи іншої зі східнокатакомбних груп у складі ДДБК. Відомий висновок щодо провідної ролі середньодонської КК у генезі бабинської, попри його реальність, на сьогодні вже не може вважатися достатнім для того, щоб пояснити всю сукупність існуючих археологічних даних та обставин. І в першу чергу цьому заважає той факт, що ареали найдавнішої ДДБК, тобто її первинного осередку, та середньодонської культури не співпадають, а лише частково накладаються в басейні Сіверського Дінця [Литвиненко, 2001а, с. 170, рис. 3]. Наведена нами мапа засвідчує суттєве зсунення первинного осередку ДДБК на південь від ареалу середньодонської КК, в Донецько-Приазовський район (рис. 3). Ця обставина взагалі не знаходить належного пояснення, а відтак ускладнює розуміння участі середньодонської КК у становленні ДДБК⁵.

Серед інших ознак спадкоємності між ДДБК й донецько-донською КК, як зазначалося, виступають своєрідні ритуальні рештки кісток тварин у вигляді комплексу “голова-ноги” (шкури/опудала). Ареал шкур в ДДБК майже повторює область поширення цього елемента обряду в попередніх пізньокатакомбних групах – харківсько-воронезькій, донецькій, бахмутській, західноманицькій (його частота в окремих з них сягає 70%), що не може бути випадковим. Ця обставина також не дозволяє обмежувати генетичне тло ДДБК винятково харківсько-воронезькою КК. Показово, що, не будучи характерними для обряду наддніпрянсько-чорноморських катакомбних груп, зокрема інгульської, шкури тому й не є відомими у пам’ятках ДДБК.

⁴ Останнім часом С.Н. Братченко пропонує розглядати пам’ятки східної половини катакомбної області в рамках донецько-донської КК, до складу якої дослідник включає такі традиційні угруповання як донецька, середньодонська (харківсько-воронезька), волго-донська культури, змішаний бахмутський тип пам’яток тощо. Локальні підрозділи донецько-донської КК пропонується йменувати за назвою територіальних груп, в основу яких покладені гідроніми – Луганська, Бахмута-Берекська, Донецько-Оскольська, Осколо-Крясненська, Айдаро-Деркульська, Середньодонська право- й лівобережна, Нижньодонська та ін. групи [Братченко, 2004, с. 179-185; Братченко, 2005, с. 139].

⁵ Дивовижний факт надзвичайної рідкості бабинських поховань у лівобережному басейні Сіверського Дінця відзначає також С.Н. Братченко. Він припускає, що ситуація ця може пояснюватися “величезною катастрофою, спричиненою якимись природними чи антропогенними чинниками та зміною усієї системи господарювання та ідеології. Адже тільки цим можна пояснити причину обезлюднення обжитих скотарями долин з родючими ґрунтами та пасовиськами поблизу води” [Братченко, 2004, с. 186].

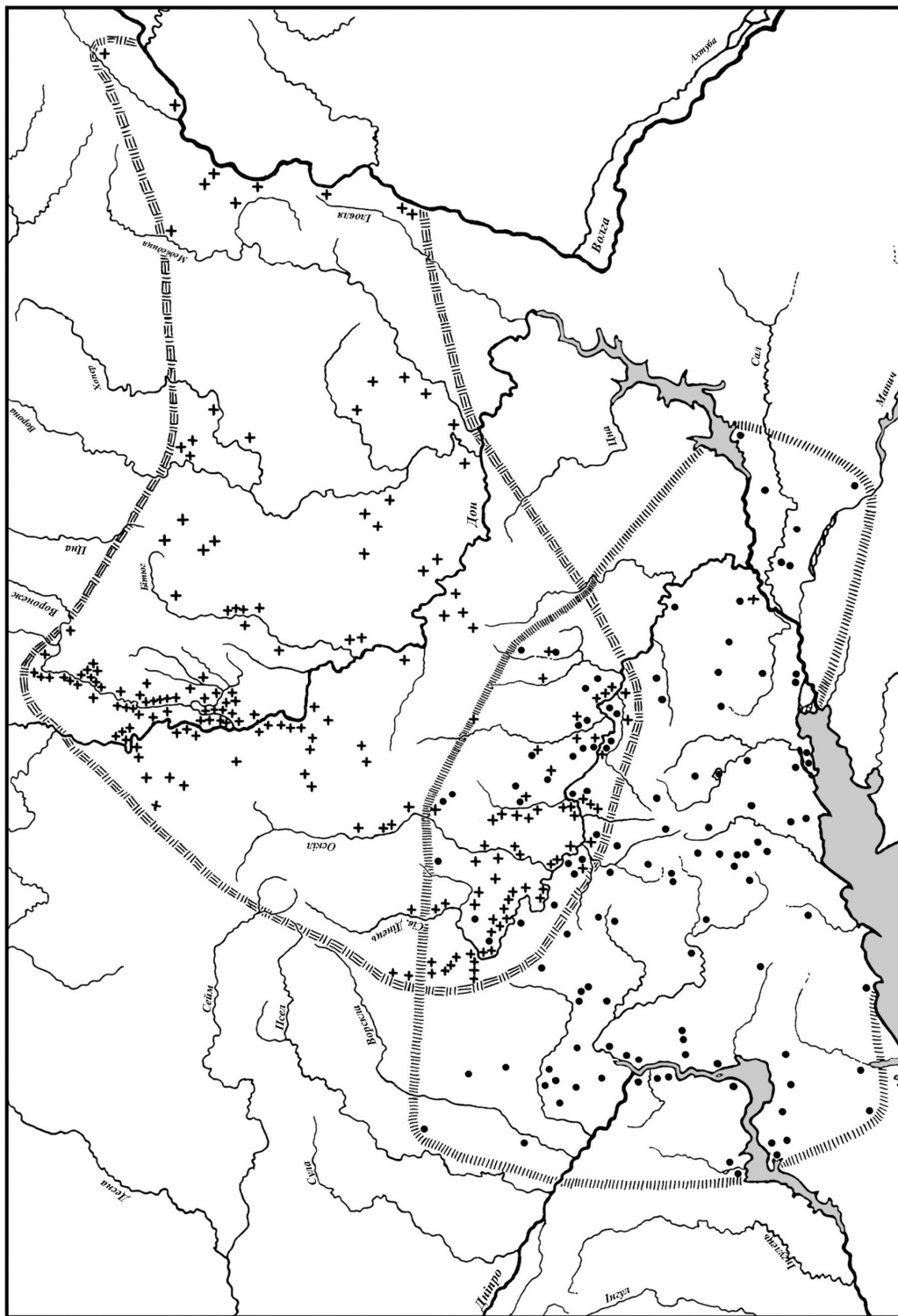

Рис. 3. Співвідношення теренів середньодонської катакомбної культури (+) та Дніпро-Донської бабинської культури I етапу (•) [за: Литвиненко, 2001а, рис. 3].

Аналогічну або схожу ситуацію маємо при зіставленні ДДБК з передуючими катакомбними групами за такими рисами поховального обряду, як супроводження дерев'яним посудом і скриньками з металевим оздобленням, виробничими наборами стрілоробів [Братченко, 2003, с. 223; 2006, с. 225; Литвиненко, 1998б, с. 104, рис. 3; 2004а, с. 37, 44-46, рис. 5]. Ці прикметні складові поховального приданого були характерними не лише для харківсько-воронезької, а може навіть більше для інших пізньокатакомбних груп, споріднених з донецькою КК [Братченко, 1976, с. 94], хоча, наприклад, для дерев'яних чаш спостерігається висока концентрація на лівобережжі Сіверського Дінця [Братченко, 2003, с. 219; Братченко, Санжаров, 2001, с. 52-54].

Традиційно до списку ознак катакомбно-бабинської спадкоємності включають також типологічно близькі кременеві вістря стріл з виїмкою в основі, а також вироби з металу, серед яких найбільш діагностичними виступають бронзові ножі. Враховуючи певну варіативність форм наконечників стріл, їх порівняно широкий хронологічний діапазон та спектр аналогій в культурах не тільки середньої, а й ранньої бронзи, цю категорію виробів можна використовувати для культурно-генетичних зіставлень лише в якості загального тла, тим більше, що відома вона майже в усьому ареалі Бабине. Інша річ, коли мова йде про сагайдачні набори лучників, які трапляються виключно в комплексах ДДБК, причому найбільш ранніх. Такий елемент поховального приданого є характерним саме для східних катакомбних груп, що знаходиться у повній відповідності до виявленої С.Н. Братченком загальної тенденції зосередженості переважної кількості знахідок стріл, починаючи від ямного й закінчуючи бабинським часом, у Дніпро-Донському регіоні [Братченко, 2006, с. 244-259] та узгоджується з нашими даними по пам'ятках бабинського кола [Литвиненко, 1998а, с. 49, 51].

Бронзові ножі ДДБК, у певній частині своїй, також демонструють продовження катакомбних традицій металовиробництва [Гак, 2005, с. 25; Черных, 1995]. Серед них виділяються зразки (типи Па, ПБ нашої класифікації), що надійно зіставляються, відповідно, з «полум'яподібними» та «типу другого привільненського» ножами Донецько-Донських пізньокатакомбних груп (типи 2 і 3 за С.Н. Братченком; група 2 за С.М. Кореневським; групи X і XI за Л.А. Черних; типи VI і VII за Є.І. Гаком) [Братченко, 1976, с. 49-51; Гак, 2002, с. 281-287; Кореневский, 1978]. Переконливі аналогії серед катакомбних виробів знаходять також окремі бабинські ножі типу ІА (тип 1 за С.Н. Братченком; група 3 за С.М. Кореневським; група V за Л.А. Черних; тип II за Є.І. Гаком). Названі типи ножів є загальнокатакомбними (для східної, Передкавказько-Донсько-Донецької, зони катакомбної області) і не можуть діагностувати будь-яку з місцевих катакомбних груп [Гак, 2007, с. 96, 98], однак їхня присутність в металокомплексі ДДБК є цілком логічною і показовою. У цьому зв'язку доречно відзначити, що ДДБК перейняла від донецько-донських катакомбних груп «естафету», згідно якої, починаючи з доби енеоліту-ранньої бронзи, населення Лівобережної та особливо Східної України значно більше забезпечувало своїх небіжчиків металевими виробами, ніж те мало місце у синхронних культурах Правобережної України [Братченко, 1995, с. 85-87; Черных, 1997, с. 119-120; 2005, с. 37, 44-46, рис. 5].

До списку відповідників у матеріальному комплексі ДДБК й місцевих пізньокатакомбних груп включається й такий рідкісний тип прикрас, що входив до складу моніста й своїм походженням був пов'язаний з Кавказьким регіоном, як фаянсові пронизки з бородавчастими виступами [Литвиненко, 2002, с. 186]. Для наших розшуків важливо, що такі прикраси відомі лише в пізньодонецьких (бахмутських) катакомбних комплексах басейну Сіверського Дінця, причому з районів правобережжя (Говоруха 2/13, 7/2; Луганськ 1/22) [Братченко, 1976, с. 147, рис. 72, II, 3; 2000, с. 80-81, 84, рис. 11, 10; Післарій, 1982, рис. 1, II; Смирнов, 1996, с. 91, 93, 97, рис. 41, 9, 28; 47, 31].

Можливо, саме від місцевих катакомбних груп ДДБК успадкувала спосіб вторинного перепоховання кісткових останків небіжчика у формі т.зв. «пакетів», хоча останній елемент поховальної практики практикувався ще пізньоямним населенням.

На жаль, конкретизувати загальний висновок щодо присутності в ДДБК елементів тих чи інших катакомбних груп Донецько-Донського регіону, тим більше визначити їх питому

вагу, не вдається. Майже ніякої інформації з цього приводу не дає пошук відповідностей у керамічних комплексах, за виключенням яскраво вираженої харківсько-воронезької складової. Звернемо увагу також на можливий зразок маницької керамічної традиції – посудину, що сполучає в собі ознаки трансформованого ріпчастого горщика (загальна морфологія та широкі приземкуваті пропорції) й класичної бабинської корчі наддніпрянського зразка (ребристість тулуба; вузьке горло й денце з однаковими діаметрами) [Братченко, 2006, рис. 103, 17].

Водночас, з накопиченням джерельної бази стає все зрозумілішим, що не лише східні катакомбні групи складали генетичний субстрат ДДБК, хоча провідна роль цих останніх (донецько-донських) видається безсумнівною й незаперечною. У попередніх розділах зверталася увага на те, що в керамічному комплексі ДДБК, причому лише I раннього етапу, в незначній кількості присутні посудини, які демонструють традиції інгульської КК: пласкої й округлоденні миски-чаші з характерним орнаментом, посудинки з однією-двома парами вушок з вертикальними проколами, типу амфорок. Наявність цих комплексів натякає на присутність незначного інгульського компонента в складі ДДБК [Литвиненко, 2000а, с. 70-71; 2002, с. 189, рис. 3]. Це припущення цілком узгоджується з тим фактом, що територіально поховання з інгульською керамікою тяжіють до західної й південно-західної частини ареалу ДДБК (Приазов'я, Наддніпрянщина, Побужжя), зайнятої у передбабинський час переважно інгульською (дніпро-азовською) КК. Інгульський субстрат в ДДБК може засвідчувати й неординарний поховальний комплекс (п. 2), досліджений у Соколовській могилі з верхів'їв р. Конки, що сполучав у собі риси ранньої ДДБК (дерев'яна рама, виробничий набір стрілороба, брусок з поперечними протичинами, три бронзові ножі) з однією, але виразною, ознакою інгульської КК – випростаною на спині позою небіжчика. Цікавим видається й те, що зразки інгульського посуду походять переважно з жіночих поховань ДДБК. Ця обставина може пролити світло на деякі з прихованих за археологічними джерелами історичних реалій, що складали змістовну частину бабинської культурогенези, зокрема – натякати на включення до основного складу населення ДДБК (східнокатакомбного за своїми генетичними витоками) незначної групи представників (або нащадків) інгульської людності, причому лише жіночої їх половини. В історії та етнографії подібні явища інкорпорації (адопції) є доволі відомими. Втім, наявність незначного інгульського компонента в ДДБК можна було б пояснити також і тим, що він фіксується вже у змішаному за своїм характером пізньокатакомбному середовищі Донецько-Приазовського регіону [Санжаров, 1991, с. 12-15; 1999]. Не відкидаючи цього чинника, засвідчимо свою схильність до першого з наведених варіантів інтерпретації, оскільки позначені інгульським забарвленням комплекси ДДБК, зосереджені не в центрі, а на західній периферії первинного осередку ДДБК, куди її носії просякли вже протягом раннього етапу.

Основним генетичним підґрунтям ДДБК безпідставно вважається інгульська КК. Враховуючи певну неоднорідність самої ДДБК, можна припускати її гетерогенність. При цьому виразний генетичний зв'язок з інгульською КК демонструє лише Дніпро-Дністровський степовий варіант ДДБК. Перелік ознак спадкоємності між названими катакомбною та бабинською групами принципово різниться зі щойно розглянутим для східного регіону, що може натякати на дещо інший “сценарій” культурогенези в цьому регіоні. По-перше, можна стверджувати переймання ДДБК загальної катакомбної традиції радіального розміщення поховань у кургані [Клюшинцев, 1980, с. 63; Литвиненко, 2000а, с. 70; 2002, с. 187; Отрошенко, 2001, с. 95-96; Саенко, 1990, с. 62], щоправда неоднаково вираженої по окремих локальних групах. По-друге, для Дніпро-Дністровського й частково Дністровсько-Прутського локальних варіантів простежується трансформація катакомбних поховальних споруд у підбійні [Елисеев, 1990, с. 25; Литвиненко, 2000а, с. 70; 2002, с. 187-188; Отрошенко, 2001, с. 93; Саенко, 1990, с. 62]. Причому матеріали свідчать про трансформацію споруд саме інгульської КК, забезпечених характерними круглими вхідними шахтами. По-третє, примітною є висока питома вага південних орієнтацій небіжчиків ДДБК, особливо у Дніпро-Дністровському її варіанті, також притаманна

місцевій катакомбній культурі [Литвиненко, 2000а, с. 70; 2002, с. 188], хоча й не тільки їй. З цією характеристикою безпосередньо пов'язано такий ритуальний показник, як оберненість небіжчика обличчям: по всіх локальних групах ДПБК зберігся (чи затвердився) катакомбний принцип спрямованості у сонячну половину обрію, хоча й досягався він у дещо інший спосіб. По-четверте, не можна обійти увагою неодноразово простежуванні факти використання інгульських катакомб для захоронення небіжчиків ДПБК, а також продовження бабинськими підбоями планіграфічних вервечок (по дузі), започаткованих інгульськими катакомбами [Отрощенко, 2001, с. 30-31, 95-96]. По-п'яте, не випадковою, на наш погляд, є та обставина, що картографія перелічених ознак демонструє майже повний збіг їхніх ареалів, які, у свою чергу, співпадають з основною областю поширення інгульської КК [Литвиненко, 1999а, с. 157, рис. 1; 2002, с. 188, рис. 1, 5-6; Отрощенко, 2001, с. 93].

На перший погляд, набагато важче виявити ознаки спадкоємності з передуючими місцевими горизонтами для Дністровсько-Прутського й Дніпро-Бузького локальних варіантів ДПБК. Стосовно бабинських пам'яток цих регіональних груп дослідники не відзначали скільки-небудь примітного їх зв'язку з катакомбною культурою, окрім хіба що підбійних могил, відомих в незначній кількості лише у Північно-Західному Причорномор'ї [Березанская, 1986, с. 22-23; Дергачев, 1986, с. 140; Субботин, 2000, с. 385; Тошев, 1987, с. 119-122], з чим можна погодитись. Для Дністровсько-Прутського регіону окремі автори наводять аргументацію успадкування місцевою бабинською групою традицій ямної культури (буджацького варіанту), що виражається переважно у формах поховальних споруд, зокрема різноманітних заплічуватих ям із дерев'яними чи кам'яними перекриттями й кам'яних скринь, зібганих на спині та на боці позаяк небіжчиків, радіальному розміщенні поховань в кургані з орієнтацією небіжчиків проти годинникової стрілки, формах деяких типів керамічного посуду [Дергачев, 1986, с. 140-143; Субботин, 2000, с. 385]. Однак не всім фахівцям безпосередня спадкоємність між ямною та бабинською культурами Північно-Західного Причорномор'я видається такою очевидною [Тошев, 1987, с. 119-123]. Незважаючи на розбіжності в оцінках, мусимо відзначити, що на тлі старожитностей культурного кола Ба́бине пам'ятки південно-західного локального варіанту ДПБК демонструють чи не найбільш виразні риси схожості з місцевою ямною культурою (головним чином у поховальному обряді), і заперечення цього очевидного факту рівнозначне ігноруванню самих археологічних джерел. Ці дані, дійсно, можна розглядати в контексті генетичного зв'язку між названими культурами. Однак недоведеність факту хронологічного стику буджацької й бабинської культур утримує нас від визнання безпосередньої спадкоємності між ними, схиляючи до висновку про черезетапне відродження ямних традицій у посткатакомбну добу.

Пошук можливих зв'язків Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК з передуючим йому культурним пластом ускладнюється певною нечіткістю уявлень щодо характеру передбабинського культурно-хронологічного горизонту в цьому регіоні України. Як йшлося у попередньому розділі, на сьогодні цей горизонт вимальовується як такий, що включав до свого складу пам'ятки пізнього етапу місцевої середньодніпровської та прийшлої інгульської катакомбної культур, за невизначеності співвідношення з ними пам'яток типу Ісковщини, з матеріалами слабко дослідженої середньонадніпрянської катакомбної групи. Враховуючи виразну відмінність Дніпро-Дністровського варіанту Ба́бине з його інгульським катакомбним підґрунтям від сусіднього Дніпро-Бузького, здається логічним шукати якийсь генетичний зв'язок останнього не з прибулою в цей регіон інгульською КК, а з місцевою середньодніпровською культурою. Ретельний аналіз, до того ж ускладнений нечисленністю пізніх середньодніпровських пам'яток (до уваги бралися лише поховальні комплекси), дозволив-таки виявити певний зв'язок з ними місцевої бабинської групи.

По-перше, на пізньому етапі середньодніпровської культури простежуються декілька варіантів розміщення впускних поховань в межах курганного простору: в центральній частині (переважаюча?), за дугою (?) і на південному схилі насипу, ближче до краю. Дефіцит джерел, нажаль, не дозволяє напевно виявити серед них основну тенденцію. Проте,

для нас є важливим, що третя з них (впуск на південь від центру) стала визначальною у поховальному обряді місцевої Дніпро-Бузької бабинської групи. Звичайно, можна було б виводити її також з катакомбних традицій розміщення впускних могил, що здебільшого займають південне півкільце насипу. Однак від цього вектору зіставлень нас утримує той факт, що відомі у розглянутому регіоні лісостепової України поховання інгульської КК демонструють стійку тенденцію впуску до східного сектору кургану⁶.

По-друге, традиція спорудження вузьких ям з повздовжнім дерев'яним перекриттям у Дніпро-Бузькому варіанті ДПБК своїми витокami також виходить з середньодніпровської культури пізнього етапу. У місцевій бабинській групі ця традиція виглядає як пережиток, що втратив свій початковий сенс, оскільки у середньодніпровській культурі вузька довга яма призначалась для поховання померлого у випростаному стані, а з переходом до бабинської обрядовості укладення небіжчика в сильно зігнаній позі простора яма стала практично непотрібною, зберігаючись лише як рудимент.

По-третє, саме в середньодніпровській культурі практикувався прикметний спосіб перекривання небіжчиків у придонній частині ями поздовжніми дерев'яними плахами, кінці яких спиралися на укладені під короткими поперечними стінками колоди чи високі бруси. Ця традиція влаштування своєрідної домовини на дні ями була успадкована носіями Дніпро-Бузької локальної групи Бабине, ставши однією з відмінних її ознак [Бунятян, 2005, с. 32-33].

По-четверте, в середньодніпровській культурі, здається, відшукується коріння й такої визначальної риси Дніпро-Бузького локального варіанту, як поховальні конструкції у вигляді дерев'яних трун-колод. Їхнім прототипом (або аналогом) могли бути щойно описані споруди [Бунятян, 2005, с. 33], найповніше на сьогодні зафіксовані в середньодніпровських похованнях 1 і 2 Козацької Могили в м. Городище на Черкащині [Григор'єв, 1986, с. 48-49, 56, рис. 2; 3]. До речі, аналогічні рештки залишаються під час розкопок і від деяких трун-колод в бабинських похованнях, що дозволяє приєднатися до висловленої з цього приводу думки С.Н. Братченка [2001, с. 49, прим. 55] й припустити наявність з самого початку в середньодніпровських похованнях з Козацької Могили таких же конструкцій, тонкі стінки яких просто не збереглися або не були простежені.

Отже, практично всі регіональні групи культурного кола Бабине демонструють певну спадкоємність з передуючими їм культурно-хронологічними горизонтами. Щоправда характер цієї спадкоємності за локальними групами має деяку специфіку. Зокрема ДДБК зберегла від катакомбних груп Донецько-Донського регіону частину комплексу матеріальної культури (переважно кераміка, металеві й кам'яні знаряддя), окремі складові поховального приданого (зброя, виробничі набори, дерев'яний посуд, шкури тварин), можливо, й спосіб перепоховання кісткових останків у "пакетах". Локальні ж групи ДПБК успадкували від попередніх культур зовсім інші риси – поховальні споруди, принципи розміщення впускних могил в межах курганного насипу, подекуди й традиції орієнтації небіжчика (звернення обличчям). Ті ж характеристики, що виступають загальним знаменником для всієї культурної області Бабине (спрощена, у порівнянні з катакомбними, парадигма поховальної обрядовості, обмеженість інвентарю; кераміка з характерними кутово-ялинковими композиціями й прокреслено-наліпними способами декору; кістяні пряжки тощо), були сприйняті локальними групами ДПБК від ДДБК, де ці ознаки, разом з деякими іншими, викристалізувалися у первинний культурний комплекс.

Як слушно наголошувала в одній із праць І.Ф. Ковальова, констатація факту участі певних компонентів у складенні КБК ще не є його розкриттям, адже, природно, виникає питання стосовно долі того чи іншого внеску, потребують пояснення деякі загальні

⁶ Як відомо, заповнення курганного простору катакомбними спорудами зазвичай розпочинається зі східного чи навіть північно-східного сектору. Інгульські племена також дотримувалися цього правила. Однак на півдні, у Степовому Надчорномор'ї, де сектор північний схід – схід, як правило, був уже зайнятий ранньокатакомбними могилами, інгульські поховання, продовжуючи започатковані ранніми катакомбами планіграфічні вервечки-дуги, розміщалися в межах сектору південний схід – захід. Зосередженість інгульських катакомб у східному секторі курганів лісостепової зони пояснюється тим, що вони в цьому регіоні виконують роль найдавніших катакомбних могил, бо ранньокатакомбні пам'ятки тут просто відсутні.

тенденції культурних зрушень на рубежі епох [Ковалева, 1987, с. 215]. Зауваження це, якщо підходити до нього абстрактно, виглядає цілком слушним. Але спрямованість його на адресу С.Н. Братченка видається недоречною. Адже надзвичайну складність і традиційну непіддатливість проблем культу́рогенези, й особливо внутрішнього змісту цього процесу, який, подібно народженню дитини, відбувається у непроглядній для нас темряві (за влучним порівнянням С.Н. Братченка), доводити не треба. Гадаємо, повною мірою усвідомлює це й такий досвідчений фахівець, як І.Ф. Ковальова, бо відповісти на поставлені нею ж самою питання, попри заяви, авторка так і не змогла⁷.

Як правило, намагаючись розв'язати проблему походження бабинської культури, фахівці зосереджувалися на виявленні її зв'язку з передуючими археологічними утвореннями, не приділяючи належної уваги розкриттю причинності цього процесу. Виключеннями з цього правила можна вважати спроби пов'язати генеруючий імпульс з культурами бойових колісниць Доно-Волго-Уралля. Попри свою привабливість і зовнішню ефектність, такі підходи не знаходять переконливого підтвердження на рівні джерел, оскільки ці останні, з одного боку, не можуть засвідчити хоч би незначний хронологічний пріоритет колісничних культур перед бабинською, а з другого – не виявляють в бабинському археологічному комплексі жодної новачії, яка достеменно виводилась би лише з колісничного середовища і ніякого іншого, тим самим засвідчуючи вектор культу́ротворчого імпульсу.

Ці ж новачії стосувались перш за все ДДБК, як первинної з бабинських культур. Знаходячись у сфері ідеологічних уявлень та матеріальної культури, вони ставали все виразнішими лише з накопиченням джерельної бази. Однією з перепон, що ускладнювала їх виявлення та оцінку раніше, слід вважати особливості впровадженної у посткатакомбну добу нової поховальної парадигми, яка суттєво обмежувала або зовсім не передбачала забезпечення небіжчика поховальним приданим. Зібраний до купи корпус джерел дозволив виділити зі складу матеріального комплексу ДДБК ту його частину, що не знаходить аналогів і тому не може бути виведеною з передуючого і генетично спорідненого пізньокатакомбного середовища. Більшість складових цього субкомплексу виявилася пов'язаною з гарнітуром прикрас і деталей вбрання: бронзові шийні гривни, багатовиткові спіральні (пружинні) браслети, окуляроподібні підвіски; моніста з бляшаних і спіральних пронизок, кам'яних і фаянсових намистин (зокрема різкових та пелюсткових), просвердлених іклів хижаків та зубів оленя, кам'яних та кістяних підвісок; паски з кістяними гачково-планковими пряжками й закріпленими на них за допомогою проточин брусками, кістяні/рогові кільця. Для нашого пошуку важливим є те, що цей субкомплекс речей знаходить дуже близькі відповідності (причому не поодинокі, а системні) в іншому культурному середовищі, яке, з огляду на масовість побутування в ньому подібних виробів

⁷ Висновок І.Ф. Ковальової щодо ролі ямного компоненту у складенні КБК залишився практично не розтлумаченим, а тому до кінця не зрозумілим. Адже з одного боку, дослідниця наголошувала на субстратній ролі й провідному факторі у лісостеповій КБК (її найбільш “чистому” типі) «населення пізньоямної культури, що активно взаємодіяло з пізньою середньодніпровською та катакомбною культурами Середньої Донщини» (переклад мій – Р.Л.) [Ковалева, 1987, с. 222], а з іншого, побудована авторкою схема відносної хронології заперечувала такому сценарію, оскільки роз'єднувала у часі ямну культуру та КБК чотирьохсотрічною епохою катакомбної культури [Ковалева, 1987а, с. 16, 19, 22]. На наш погляд, ніяк не пролили світла на нашу проблему й міркування дослідниці щодо місця середньодніпровської культури в відповідних культу́рогенетичних процесах. Непереконливими видаються спроби подати середньодніпровську керамічну традицію як вихідну для кераміки середньодонської катакомбної культури та КБК, а тим самим представити в якості сполучної ланки між цими останніми саме середньодніпровську культуру [Ковалева, 1987, с. 215-219].

Потребує також критичного перегляду наведений І.Ф. Ковальовою список тотожностей (тобто рис спадковості) між пізньою ямною культурою та ранньою КБК, оскільки більшість з них не є діагностичними і, у кращому випадку, носять характер “фонових”: ямна поховальна споруда з дерев'яним перекриттям, крейдяна посипка долівки, обмежене використання вохри, скорчена на спині поза небіжчика з укладенням однієї руки на таз (для КБК остання ознака взагалі не є характерною – Р.Л.). Запропоновані аналогії в матеріальній культурі також викликають сумнів: ямні прототипи біконічних горщиків і банок КБК, “типово ямні форми” металевих ножів КБК, “збраряддя з кременю”, “окремі типи прикрас, зокрема кістяні імітації просвердлених оленьчих зубів” [Ковалева, 1987, с. 219; 1987а, с. 22].

та глибоке місцеве коріння деяких з них, може вважатися тією вихідною або передаточною зоною, з якої розглядуваний субкомплекс потрапив до народжуваної ДДБК. Таким вихідним осередком у першу чергу виступає Кавказький регіон, включаючи й Закавказзя. Проте, найбільш виразний зв'язок найдавніша бабинська культура демонструє з гінчинською Північно-Східного Кавказу (рис. 4). Саме ця остання виявляє найбільшу концентрацію тотожного бабинському гарнітуру прикрас, хоча окремі їх категорії мають деяку місцеву специфіку (кільцево-планкові пряжки замість гачково-планкових; бруски з отворами на кінцях замість проточин). Вочевидь, кавказький вплив поширювався не лише на ювелірну справу ДДБК, хоча саме в ній його краще відбили археологічні джерела. З кавказькими традиціями металообробки можуть бути пов'язані й окремі типи бронзових знарядь, що їх відносять до ДДБК, зокрема втульчасті сокири й плоскі тесла-сокири костромського типу (Олександрівський скарб; Морокине 8/1), хоча саме виробництво їх, зокрема сокир, швидше за все відбувалося в Степу [Братченко, Санжаров, 2001, с. 55, 66, 72-74; Ковалева И.Ф., 1981, с. 27; Кореневский, 1976, с. 28-29; Рысин, 2007, с. 206-207; Черных, 1987, с. 208-211]. Якщо ж урахувати й загальніші чи т.зв. фонові паралелі між гінчинською культурою та ДДБК, то кавказькі витoki новаційного комплексу останньої стають просто очевидними.

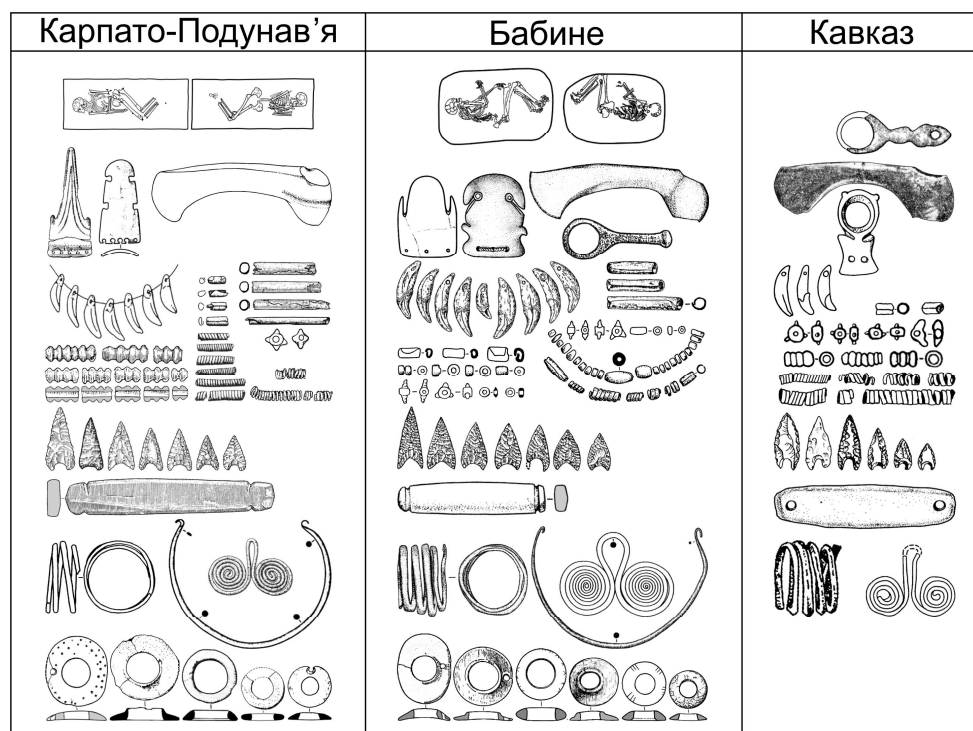
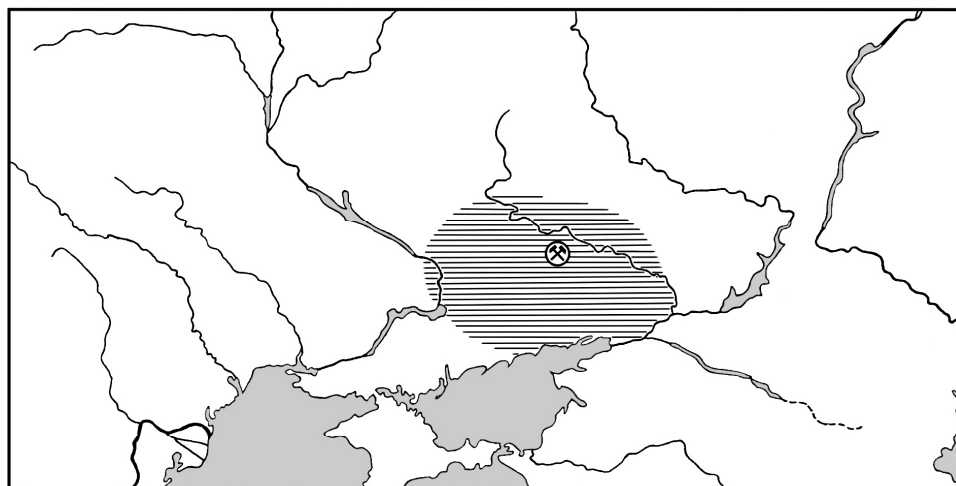

Рис. 4. Паралелі в матеріальному комплексі й поховальному обряді Дніпро-Донської бабинської культури з культурами Карпато-Подунав'я та Кавказу

Водночас, значна частина виділеного блоку новацій ДДБК знаходить вражаючу відповідність у культурах раннього бронзового віку Середньої Європи й Карпатського басейну (рис. 4). Причому з окремими групами цього регіону ДДБК пов'язують знову-таки стійкі серії типологічно близьких і навіть тотожних прикрас та елементів вбрання. За формальним підрахунком може скластися враження, що середньоевропейські ознаки кількісно дещо поступаються кавказьким. Проте, це враження є поверховим, оскільки за окремими якісними показниками західний вектор зіставлень видається навіть переконливішим. Наприклад, такі категорії гарнітуру, як бронзові гривни, пружинні браслети й окуляроподібні підвіски значно краще й більш масово представлені в Європі,

ніж на Кавказі. Саме в західній половині Європи зосереджено основний масив знахідок кам'яних точильних брусків (за іншим тлумаченням – захисних зап'ясних пластин лучника) з парними отворами на кінцях для прив'язування [Sangmeister, 1964, Abb. 1, 6-7; 2-3; 1974, Abb. 8, G; 9], і там же (в Нітрянській групі) є абсолютні аналогії бабинським зразкам – з парними поперечними проточинами [Ondráček, Šebela, 1985]. В культурах Карпатського регіону відшукуються найближчі відповідники (можливі прототипи) гачково-планковим пряжкам [Гершкович, 1986, с. 139-142], а регіон Подунав'я, особливо Верхнього й Середнього, дає значну кількість знахідок рогових/кістяних кілець, тотожних бабинським [Bartelheim, 1998, T. 1, S. 76-77; Ruckdeschel, 1978, S. 192-196]. Щоправда, з Карпато-Дунайського регіону неможливо вивести такі категорії прикрас, як фаянсові намистини (різновиди з виступами та пелюсткові), що схиляє терези на користь Кавказу, де подібні вироби є не просто масово представленими, а й мають глибоку місцеву традицію виробництва, зокрема й металеві прототипи, хоча витoki цього напрямку ювелірної справи зазвичай пов'язують з Переднім Сходом. Натомість, з Кавказом навряд чи вдасться пов'язати визначальну для ранньої ДДБК обрядову норму протиставлення поховань за статевою ознакою, характерну саме для культур шнурового та епішнурового горизонтів Європи. Мабуть, не слід також розв'язання нашого питання повністю ставити в залежність від географічного фактору, хоча й не варто його відкидати. З одного боку, первинний осередок ДДБК знаходиться ближче до Кавказького регіону, ніж до Карпато-Дунайського, що робить шанси на роль культуротворчого осередку першого з них вагомішими. З другого боку, можна навести неодиначні приклади, які достеменно засвідчують, на перший погляд дивовижні за своєю географічною протяжністю, зв'язки Середньої Європи з населенням раннього-середнього бронзового віку лісостепу та лісів Верхньої-Середньої Наддніпрянщини (середньодніпровська культура), Середньої Донщини (воронезька культура), Волго-Окського басейну (фатьянівська культура) і навіть таких віддалених регіонів, як Волго-Уралля (вольсько-лбищенська культура, Северобірський могильник) [Братченко, 2001, с. 47; Васильев, 1999, с. 78; 2003, с. 108-110; Сальников, 1967, с. 118-121, 220; Эпоха бронзы, 1978, с. 74]. Причому всі ті зв'язки або впливи простежуються, знову-таки, на рівні гарнітури металевих прикрас (гривни, пластинчасті браслети, окуляроподібні підвіски, кільця та підвіски в стилі індустрії “вербового листа”), а подекуди й норми статевої опозиції в поховальному обряді [Литвиненко, 2006а, с. 231-232]. На цьому тлі можливість культурного впливу з Карпатського регіону й Подунав'я на Дніпровське Лівобережжя, як то ми прогнозуємо у випадку з утворенням ДДБК, вже не здаватиметься чимось надзвичайним.

За таких обставин віддати перевагу якомусь одному – кавказькому або середньоевропейському – напрямку зіставлень, а відтак визначити можливий вектор культуротворчого імпульсу, що призвів до генези ДДБК, не видається можливим. Та й навряд чи такий спосіб вирішення проблеми, за існуючих обставин, можна вважати коректним, адже будь-який з однозначних варіантів відповіді на поставлене питання приведе до ігнорування певної кількості вищенаведених фактів, оскільки не зможе їх пояснити. Ось чому ми схиляємося до висновку, що утворення бабинської культури відбувалося під впливом не одного, а одразу двох крупних осередків культурогенези – Кавказького та Карпато-Дунайського. Саме в такому контексті набуває сенс і може бути прийнятною гіпотеза І.Т. Чернякова щодо бабинської культури як продукту Карпато-Дунайського осередку культурогенези [Черняков, 1996]. Під визначенням кутот зору слід розглядати й новітній підхід В.С. Бочкарьова, на думку якого “центр кавказького осередку культурогенези у фіналі СБВ перемістився на Північно-Східний Кавказ, у Чечню й Дагестан. Тут були сформовані новації, що лежать в основі розвитку пізньокатакомбних культур Передкавказзя й КБК” [Рысин, 2007, с. 212].

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

- первинний осередок бабинської культуригенези (етап ІА ДДБК)

- мідні копальні Бахмутсько-Торецької улоговини

Рис. 5. Дніпро-Донецький осередок Бабинської культуригенези

Розглядаючи проблему походження бабинської культури, не можна обійти такого аспекту, як виявлений паралелізм у розвитку культур Карпато-Подунав'я і Кавказу, на перший погляд навіть парадоксальний, з огляду на двохтисячокілометрову відстань між двома регіонами, до того ж відокремленими басейном Чорного моря. Не маючи можливості предметно зупинитись на цьому питанні, побіжно відзначимо, що на такого роду паралелі, причому завжди пов'язані виключно зі сферою металовиробництва (переважно прикрас) і простежені для різних етапів бронзового віку, вже неодноразово звертали увагу дослідники, даючи їм більш або менш переконливі пояснення [Археологія Прикарпаття, 1990, с. 70, 71; Рысин, 2007, с. 210-211; Черных, 1981, с. 25; Черняков, 1996, с. 63; Kadrow, 2000, S. 144; Machnik, 1973; та ін.]. На особливу увагу серед існуючих точок зору заслуговує підхід, який пояснює існуючі кавказько-карпатські паралелі, спільними традиціями металообробки, витoki якої в обох випадках уходять на Близній Схід, а шляхи потрапляння до названих регіонів різняться – через Південний Кавказ та Балкани [Kadrow, 2000, S. 144-149, рис. 7].

Отже в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні наприкінці середнього бронзового віку дивним чином збіглися два зустрічно спрямованих і в чомусь близьких культуротворчих імпульси (кавказький та карпато-дунайський), які прискорили або довели до завершення глобальні синстадіальні процеси зрушень і змін, що охопили катакомбну область на пізньому етапі її розвитку [Братченко, 1977, с. 42; 1985, с. 457; 2006, с. 224-226], та спричинили трансформацію донецько-донських катакомбних груп у ДДБК, збагативши місцеве культурне підґрунтя виразними новаціями. Бабинську культуригенезу, таким чином, можна розглядати як приклад реалізації моделі взаємодії двох типів розвитку – стимульованої трансформації та запозичення, що призвели до культурного синтезу й симбіозу [Арутюнов, 1985; Массон, 1991; 2000, с. 10].

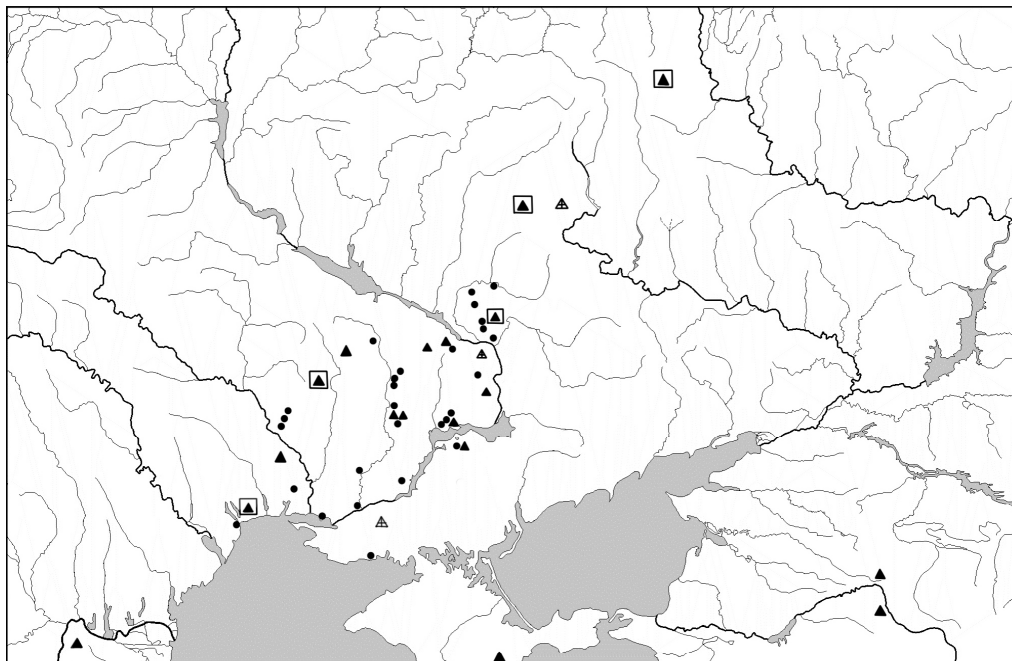
Природно виникає питання: чому кавказький та карпато-дунайський культуротворчі імпульси перетнулися саме в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні, а не якомусь іншому місці? На наш погляд, цьому може бути дане наступне пояснення. Достеменно відомо, що одним із головних, якщо не найважливішим, факторів історичного прогресу, й культуротворчих процесів зокрема, виступає рівень розвитку технологій, перш за все у

металовиробництві. Тому не випадково, що в різні періоди палеометалевої епохи визначальну роль в культурно-історичних процесах відігравали регіони, приурочені до більш-менш масштабних зон (осередків) металургії та металообробки. Цим фактором зумовлено й симптоматичний зв'язок культурогенеруючих осередків енеоліту–бронзового віку з металоробними центрами Євразії – алтайським, уральським, анатолійським, кавказьким, карпато-балканським, альпійським, піренейським [Бочкарев, 1990; 1991, с. 25-26; 1993, с. 21; 1995, с. 19-20; Массон, 1997, с. 82; 1998, с. 259-263; 2000, с. 140, 148, 150-152, 160; Черных, 1976, с. 199-202; Черных, Кузьминых, 1989, с. 268-270]. В цьому контексті особливого значення набуває та обставина, що майже у центрі первинного осередку ДДБК знаходяться мідні поклади Бахмутської та Кальміус-Торецької улоговин (рис. 5). Незважаючи на те, що експлуатацію цих родовищ достеменно документовано лише для доби пізньої бронзи, коли на їхній базі існував гірничо-металургійний центр [Проблеми гірничої археології, 2003; 2005; 2006; Татаринів, 1993; 2003; 2006], існують вагомі, хоча й дотичні, підстави вважати, що розробка перших копалень тут розпочалася раніше, щонайменше за доби середньої бронзи [Клочко, 1994, с. 111-112; Кравец, Татаринів, 1996; Нечитайло, 1988; 2005; Черных, 2005]. Автором статті неодноразово наводилася аргументація на користь причетності носіїв ДДБК до експлуатації мідних родовищ Донбасу [Литвиненко, 2003; 2005]. У стислому вигляді її можна подати тезами: а) 84% металевих виробів культурної області Бабине зосереджено у пам'ятках ДДБК, причому в межах її первинного осередку [Литвиненко, 2005, с. 120]; б) лише у донецько-дніпро-азовському регіоні відомі поодинокі бабинські поховання, до складу інвентарю яких входять інструменти металовиробничої спрямованості [Берестнев, 2001, с. 68, рис. 50, 2-4; Кубышев, Нечитайло, 1991, с. 11-12]; в) на поселеннях, що оточують відомі мідні копальні зрубної культури, неодноразово траплялась бабинська кераміка; більше того, ця кераміка присутня й на техногенному майданчику копальні Червоне озеро-І [Бровендер, 2005, с. 131, 140, 145, 151; 2006, с. 35; Отрошенко, 2005, с. 98; Писларий, 1983, с. 11; Пряхин и др., 2003, с. 104; Татаринів, 1993, с. 81; 2003, с. 83]. З огляду на викладені факти, стає очевидною не випадковість приуроченості первинного ядра ДДБК до міднорудних родовищ Донецького регіону⁸. Саме ці обставини дозволили нам висловити думку щодо утворення наприкінці середнього бронзового віку в Донецько-Дніпро-Азовському регіоні локального осередку культурогенези – бабинського, первинним продуктом якого стала Дніпро-Донська БК [Литвиненко, 2003а, с. 148-149; 2005, с. 122-123]. Безумовно, донецький гірничо-металургійний центр, а водночас і *дніпро-донецький осередок бабинської культурогенези*, не можуть бути ототожненими за своїми масштабами, потужністю й радіусом дії, тривалістю впливу й наслідками з *кавказьким* або *карпато-дунайським*. Вочевидь, за своїм походженням і співвідношенням між собою їх можна розцінювати як первинні (Кавказ, Карпато-Подунав'я) та вторинний (Донеччина) осередки. Запропонована нами ідея знайшла підтримку й подальший розвиток у вигляді постанови питання щодо існування Дніпро-

⁸ Варто відзначити, що понад 20 років тому Я.П. Гершкович, зіставляючи бабинські фігурні пряжки з дунайськими аналогами, спіймав певний зв'язок у тяжінні пам'яток порівнюваних груп до регіонів, що багаті на поклади міді. На думку дослідника, “навіть чи такий збіг є випадковим” [Гершкович, 1986, с. 143], однак зосередженість пряжок КБК в межах Донецької гірничо-металургійної області він тоді пояснити не зміг. Лише сучасне розуміння того, що ареал фігурних пряжок відповідає зоні первинного осередку бабинської культурогенези, дозволяє адекватно розцінити цікаві спостереження Я.П. Гершковича і, водночас, залучити їх в якості додаткового аргументу на користь запропонованої нами концепції культуротворення та його чинників.

Щоправда характер доступних джерел не дозволяє дати адекватну оцінку рівню металовиробництва (металургії та металообробки) у носіїв ДДБК [Черных, 1995], однак вважати його низьким, з огляду на вкрай обмежений металокомплекс, буде навряд чи коректним. Дефіцит металевих виробів у ДДБК, відомих переважно за матеріалами могильників, не повинен збивати з пантелику. Адже, як слушно зауважив С.Н. Братченко [1995а, с. 87], непрезентабельність металевих та інших виробів у поховальному приданому культури Бабине пов'язана „зі зміною поховальної парадигми (по суті, певним відродженням пізньоямних традицій)”. „Незважаючи на порівняну нечисленність знахідок бронзових знарядь, <...> не викликає сумніву розвинена металургія” [Братченко, 1985, с. 455]. Крім наведених цитованим автором аргументів на користь такого висновку, звернемо увагу й на високий рівень деревообробки у населення ДДБК, який міг бути забезпечений лише відповідним металевим інструментарієм [Писларий, 1979; Писларий, 1995, с. 197-199].

Донецького осередку культурогенези, пульсація якого простежується якнайменше впродовж неоліту – бронзового віку [Отрощенко, 2005].

- Умовні позначки: ▲ - сокири костромського типу (випадкові знахідки)
 ▴ - сокири костромського типу (у складі скарбів)
 △ - сокири костромського типу (точне місце знахідки не відоме)
 • - західний фланг Дніпро-Донської бабинської культури на етапі ІА (поховання чоловіків з керамічними корчами)

Рис. 6. Співвідношення ареалу сокир костромського типу [за: Черных, 1997, рис. 14] та області західної міграції носіїв Дніпро-Донської бабинської культури

До речі, останнім часом стає все більш очевидним, що культурний імпульс з Північно-Східного Кавказу наприкінці СБВ спричинив утворення ще одного, вторинного по своїй суті, але набагато масштабнішого й значущого за дніпро-донецький, осередку металовиробництва й водночас культурогенези – *волго-уральського* (південноуральського або уральського) [Рысин, 2007, с. 212]. Ця обставина, разом з певною генетичною спорідненістю (спільний катакомбний субстрат, хоча й не рівнозначно представлений), обумовила неабияку схожість синташтинської культури з ДДБК [Березанская, 1986, с. 37; Епи́махов, 2002, с. 73-74]. Успішне розповсюдження кавказьких інновацій на північ у фіналі середньої бронзи, на думку В.С. Бочкарьова та М.Б. Рисіна було забезпечене створеним у степовій зоні ще на початку СБВ т.зв. *культурно-ідеологічним континуумом* (спорідненим середовищем), хоча ареал його наприкінці цієї епохи суттєво скоротився [Рысин, 2007, с. 212; Княшко, 2002, с. 30-31].

Як уже зазначалося вище, викликана зовнішніми імпульсами й новаціями трансформація пізньокатакомбного середовища супроводжувалася певним відродженням древніх, докатакомбних, традицій. Цей процес, на реальність якого натякають головним чином зміни у поховальній парадигмі, І.Ф. Ковальова інтерпретує як “відновлення процесу подальшого розвитку населення ямної культурно-історичної області, що був перерваний

катакомбною інвазією” [Ковалева, 1987а, с. 30]. Дещо конкретніше наважився тлумачити археологічні джерела І.О. Післарій, на думку якого, на ранньому етапі становлення катакомбної культури відбулася насильницька асиміляція населення ямної культури прийшлою катакомбною людністю. На пізньому ж катакомбному етапі в Донецький лісостеп просякають нові етнічні групи, які зруйнували колишню монолітність катакомбної культури, й відтепер “починають поступово проявляти себе хоронителі традицій ямного етносу”. Однак ці останні, тривалий час знаходячись у катакомбному середовищі, “не змогли повною мірою зберегти свою самостійність та самобутність ані в матеріальній культурі, ані в духовній” [Післарій, 1983, с. 19].

Погоджуючись в цілому з наведеними підходами, доповнимо їх деякими власними міркуваннями. На наш погляд, особливі зв’язки, що демонструє ДДБК (та різною мірою решта бабинських груп) не тільки з безпосередньо передуючим їй катакомбним середовищем, а також і ямною культурою, засвідчують глибоку автохтонність і певну циклічну безперервність етнокультурного розвитку за доби бронзи на теренах Північного Причорномор’я та суміжних регіонів. Етапи або цикли розвитку (умовно ямний, катакомбний, бабинський), судячи з усього, не супроводжувались суцільними змінами народонаселення, що, однак, не заперечує більш або менш масштабних переселень в межах регіону та зовнішніх міграцій. Зміни культурних циклів, як свідчить зіставлення послідовних археологічних культур, скоріш за все, супроводжувалися радикальними зрушеннями, своєрідними “революціями” (за С.Н. Братченком), у релігійно-ідеологічній царині, а також можливими зломами у сфері потестарної організації, не обов’язково торкаючись виробничо-господарських систем (зокрема металовиробництва), які, на думку В.С. Бочкарьова, практично ніколи не піддавалося зворотно-регресивним, дееволюційним тенденціям [Бочкарев, 2009, с. 93-99]. Щоправда, перехід від катакомбної до бабинської доби, майже без сумніву, позначився й суттєвою трансформацією в господарському укладі. Зупинимось на цьому докладніше.

Як свідчать досліді палеокліматологів, період утворення блоку посткатакомбних культур, зокрема й кола Бабине, дивним і, треба думати, не випадковим чином співпав з суттєвими кліматичними зрушеннями, що відбувалися на початку середньосуббореального періоду не лише на півдні Східної Європи, а значно ширше, і супроводжувалися найбільшою для раннього-середнього голоцену вкрай інтенсивною аридизацією та континенталізацією [Александровский, 1997, с. 22-29; 2005; Гольева, 2000; Демкин и др., 2006; Спиридонова, 1991; Кременецкий, 1991, с. 42, 67, 73, 143-150, 157-159, 175; 1997]. Особливо наголосимо на тому, що максимум аридизації припадає не на пізньокатакомбну добу, як вважалося донедавна (тоді цей процес лише розпочався) [Демкин и др., 2005, табл. 1], а саме на посткатакомбний період – 4100-3900 рр. тому, з піком близько 4000 р. тому [Демкин и др., 2001, с. 369-370; 2005, с. 105; 2006, с. 40; Демкин, Демкина, 2005, с. 181], можливо його початкову фазу, що відповідає раннім етапам розвитку культур бабинської та лолінської, а також криволуцької групи. Ці уточнені висновки, що отримані за результатами новітніх досліджень у Нижньому Поволжі та Степовому Передкавказзі, можуть бути впевнено екстрапольовані на всю степову Чорноморсько-Каспійську зону, враховуючи вже давно виявлений синхронізм у кліматичних змінах цих регіонів [Демкин и др., 2005, с. 105; Кременецкий, 1991, с. 146-150; Спиридонова, 1991]. Кліматичні зміни, що відбулися на рубежі III-II тис. до Р.Х., фахівці розцінюють як “катастрофічні природні події”, “масштабніша палеоекологічна криза за останні 6000 років”: кількість атмосферних опадів майже на 50-100 мм/рік була нижче сучасної норми, дефляція (вітрова ерозія) ґрунтів вододілів та високих надзаплавних терас, зменшення потужності гумусового шару, підвищення засоленості, перебудова карбонатного профілю, відсутність солонцюватості, пониження мікробіологічної активності тощо [Демкин и др., 2001, с. 370; 2005, с. 104-105, табл. 1; 2006, с. 38-40, табл. 1]. На Нижній Донщині та в басейні Сіверського Дінця найбільша аридизація також припадає на 4200-3700 рр. тому. Протягом цього періоду скоротилися площі заплавних лісів, майже зникли соснові бори на піщаних терасах, відбувалася ксерофітізація трав’яного покриву й зсув на північ – північний захід підзони

злакових степів, розповсюдилися засолені ґрунти [Кременецкий, 1997, с. 42-44]. Схожі свідчення екологічної кризи, що співвідносяться з періодом існування бабинської культури, фіксуються й для південних районів Донбасу, Приазов'я й Нижньої Наддніпрянщини [Герасименко, 1997, с. 31, 54-55, 60, рис. 20; Кременецкий, 1991, с. 67, 73].

Відзначене різке погіршення клімату й катастрофічні зміни оточуючого середовища, безсумнівно, викликали відповідну пристосувальну реакцію з боку скотарсько-землеробських популяцій та призвели до змін їхніх господарсько-культурних типів, що, у свою чергу, могло спричинити переорієнтацію у сфері традиційних товарообмінних та культурних контактів. Вочевидь, перші свідчення цих зрушень доходять до нас від пізньокатакомбної епохи, що співпадає з початком кліматичної аридизації суббореального періоду (третя чверть III тис. до Р.Х.), коли простежуються широтні та особливо меридіональні пересування катакомбних груп, можливо викликані необхідністю підвищення рухомості скотарів. Такі способи господарської адаптації (підвищення ролі скотарства, зокрема в рухомих його формах) були типовим явищем в посушливі періоди [Гольєва, 2000, с. 27; Кременецкий, 1991, с. 169-170; Пустовалов, 2004, р. 181-182]. Треба думати, що досягши свого максимуму у фіналі катакомбної епохи, рухомий напівкочовий спосіб життя настільки послабив внутрішні зв'язки та основи цілісності катакомбного соціокультурного й потестарного організму, що фактично привів його до деструкції, або ж посприяв цьому процесу, в чому ми поділяємо позицію С.Ж. Пустовалова [Пустовалов, 2004, р. 188].

Можна припускати, що утворена на уламках зруйнованої нова структура, археологічним еквівалентом якої виступає ДДБК, у своїх владно-організаційних, господарсько-економічних та релігійно-ідеологічних основах була життєздатніша за попередню, оскільки, продовжуючи існувати в умовах сильної посухи й гострої природно-екологічної кризи, демонструвала ознаки позитивної динаміки й стабільності. Здається, ранній етап ДДБК характеризувався високим рівнем мобільності колективів, що практикували рухомі форми скотарства, тоді як пізній етап відзначався істотно більшою осілістю. До такого висновку нас схиляє незначна кількість поселень раннього часу, у порівнянні з пізнім періодом, про що можна судити на підставі такої діагностичної категорії речей, як кістяні пряжки: з 16 поселенських знахідок пряжок немає жодного виробу типу 1 чи 1а, дві належали до типу 2, одна – до типу 2 або 2о, а 13 – до типу 3о (до підрахунків включені поселення Бабіне та кам'янсько-левецької групи). Таким чином, переважна кількість пряжок діагностує III пізній етап бабинської культури та споріднених з нею груп. Ця статистика знаходиться у повній відповідності з даними палеокліматології, які засвідчують деяке поліпшення екологічних умов після 3900/3800 рр. тому, тобто у пізньобабинський період, що пов'язано з початком чергового циклу пом'якшення клімату, збільшенням вологості, зниженням засоленості ґрунтів [Демкин и др., 2006, с. 38-40, табл. 1]. Однак цілком можливо, що наведені дані слід розглядати через призму запропонованої К.П. Бунятян для бабинської культури гнучкої моделі господарювання з територіальним галузевим розмежуванням, за якої одна частина соціуму (умовно громади) практикує рухомий спосіб життя, випасаючи й доглядаючи худобу, а друга – мешкає на поселенні, займаючись іншими господарськими й побутовими справами [Бунятян, 2000, с. 39-40; 2001, с. 80]. До речі, цю позицію поділяє й В.В. Отрошенко, підкріплюючи її матеріалами нашої картографії [Отрошенко, 2004, р. 216-217]. Підбиваючи підсумок цьому сюжету, можемо констатувати, що процес бабинської культурогенези, а за великим рахунком утворення всього посткатакомбного блоку культур, мав безпосередній причинно-наслідковий зв'язок з масштабною палеоекологічною кризою середньосуббореального періоду [Литвиненко, 2001, с. 164].

Археологічні матеріали дозволяють, певною мірою, відтворити тереново-хронологічну динаміку ДДБК, оскільки ця культура впродовж свого існування суттєво змінювала свій ареал. Аналіз доступних джерел дає підстави стверджувати, що зміни ареалу ДДБК пов'язані з міграціями населення. Даючи таку оцінку, ми виходимо виключно з розроблених фахівцями критеріїв виявлення міграційних процесів на підставі археологічних даних

[Долуханов, 1978, с. 39, 42; Клейн, 1973; Кожин, 2001, с. 175; Косарев, 1974; 1987; 2004; Мерперт, 1978]. Такими показниками виступають: а) *тереновий критерій*, за яким мігруюча культура по всій території свого розширення мусить стикатися зі своїм первинним ареалом (у випадку недалеких міграцій); або вихідний та кінцевий райони міграції повинні бути з'єднані ланцюжком чи смугою пам'яток, що позначають маршрут переселення (віддалені міграції); б) *хронологічний критерій*, згідно якого повинен бути доведеним хронологічний пріоритет культури у її первинному (вихідному) ареалі, по відношенню до нового; в) *критерій лекальності або тотожності*, відповідно з яким культура в новому місці повинна повністю (чи майже повністю) повторювати свій прототип у первинному ареалі [Титов, 1982, с. 91-93]. Всі без винятку та спрощення ознаки міграції мають місце у випадку з ДДБК.

Отже, як вдалося виявити за допомогою картографії пам'яток з достеменно ранніми категоріями/типами артефактів, первинний осередок ДДБК, тобто ареал, який вона займала протягом ранньої фази раннього етапу (Ia), знаходився між Сіверським Дінцем, Дніпром та Азовським морем (рис. 1; 2, а, б). Враховуючи дефіцит хронологічних маркерів для II і III етапів розвитку ДДБК, культурний ареал протягом цього часу визначався на підставі картографії хронологічно послідовних типів пряжок, як то ми робили раніше для культурної області в цілому. Вже протягом пізньої фази раннього етапу (Iб) кордони ДДБК суттєво розсунулись у широтних напрямках, що засвідчується розповсюдженням поховань з пряжками-кільцями типу 1а (рис. 2, в). На сході вони з'явилися на лівобережжі Нижньої Донщини (на Нижньому Маничі й Салі), а поодинокі комплекси досягли Доно-Волзького межиріччя в місці великих закрутів. Тим часом на заході населення ДДБК виплеснулось на Дніпровське Правобережжя і, як свідчить масове розповсюдження пам'яток, освоїло його повністю аж до Інгульця. Разом з тим, ми маємо свідчення просякання людності ДДБК значно далі у західному напрямку. На це прозоро натякають дві вервечки поодиноких могил, одна з яких простягнулась від пониззя Дніпра й Інгульця вздовж Чорного моря майже до Дністра, а друга, відгалузившись від першої, піднялась течією Південного Бугу до Мертвовіду. Мова йде про виразні комплекси, основний масив яких зосереджений у Нижній Наддніпрянщині, що виділяються навіть на тлі цих останніх виключно впускним стратиграфічним положенням в курганах, потужними надмогильними досипками, крупними поховальними спорудами, зокрема кам'яними скринями, обов'язковою присутністю у складі інвентарю керамічних корч, нерідко й дерев'яних чаш з металевими деталями та кільцевих пряжок (дві останні категорії абсолютно невідомі в пам'ятках основного наддніпрянського ареалу) [Литвиненко, 1999в].

Обидві ситуації – східного й західного просування носіїв ДДБК – схожі тим, що первинне проникнення на нові території позначене могилами дорослих чоловіків, серед яких є забезпечені наборами “зброярів-стрілоробів” (Ветютнів 2/1 Волгоградської обл., Актове 7/21 Миколаївської обл.), а також з ознаками смертельного поранення чужими стрілами (Котлубань-4 1/4 Волгоградської обл., Слобідка Романівка п. 23 Одеської обл.). Ці факти дозволяють припускати, що в обох випадках ми маємо справу з археологічними відгомонами військових походів. Однак наслідком першого з них було суттєве розширення кордонів ДДБК у північно-східному напрямку і опанування чи не всією областю Донецько-Донського межиріччя з виходом на Лівобережжя Дону майже вздовж всієї його нижньої течії. На наш погляд, ці події також могли викликати або прискорити процес трансформації фінальної волго-донської КК у криволуцький культурний тип. Останнє, з одного боку, є дуже вірогідним, враховуючи факт включення до криволуцького культурного комплексу деяких бабинських запозичень (кістяні/рогові пряжки кільцевих типів, кам'яні бруски з поперечними проточинами, кераміка з багатоваликовим декором), а з іншого – цілком логічним, з огляду на спорідненість їх генетичних субстратів, представлених середньодонською та волго-донською КК [Литвиненко, 2004, с. 104-105; Мимоход, 2004, с. 111, 113].

Просування носіїв ДДБК на захід мало дещо інші наслідки. Очевидно, їхні військові загони були тією силою, що підірвала потестарну структуру та основи інгульської КК⁹. На наш погляд, цей процес, зокрема, знайшов відбиток у пам'ятках, що демонструють деструкцію інгульської поховальної традиції. Свого часу С.Ж. Пустоваловим було проведено роботу по уточненню періодизації катакомбних пам'яток Степової Наддніпрянщини, в результаті якої було намічено виділення “особливої хронологічної групи”, яка на підставі курганної стратиграфії змінювала в часі типові пізні комплекси інгульської КК, позначені катакомбами з круглими шахтами, овальними та квасолеподібними камерами й випростаним положенням померлих. Виділена група, з одного боку, зберігала традиції передуючої їй інгульської КК (головним чином, у типі поховальних споруд і керамічному наборі), а з іншого, набувала змін, що характеризуватимуть наступну пізньобронзову добу (зібгана інгумація). Перелічені обставини дозволили датувати виділену групу пам'яток безпосередньо “передбагатоваликовим часом” і поставити питання про формування КБК Степової Наддніпрянщини на місцевому катакомбному підґрунті за умов притоку сюди “чужорідних етнічних елементів” [Пустовалов, 1979]. Об'єктивність наведених спостережень підтверджується тим, що аналогічна нижньодніпровській послідовність груп катакомбних пам'яток зафіксована також для регіонів Степового Криму, де дослідники виділяють після горизонту випростаних катакомбників пам'ятки перехідного від катакомбної до бабинської культури періоду [Нечитайло, 1984, с. 112-113; Отрошенко, 2001, с. 30-32; Тошев, 1990, с. 124-126].

На наш погляд, горизонт цих перехідних або пережитково-інгульських пам'яток у Наддніпрянсько-Прутському регіоні виступає хронологічним відповідником ранній ДДБК. Перше, що дає підстави для такого висновку, є тотожна позиція порівнюваних груп пам'яток в курганній стратиграфії: пізніше інгульських катакомб з випростаними кістяками і раніше за дніпро-прутські бабинські підбої¹⁰. Другим, нехай посереднім, фактом на користь синхронності ранніх ДДБК й пережитково-інгульських старожитностей є розбіжність їх ареалів, а разом з тим межування в районах Нижньої Наддніпрянщини. Збільшення джерельної бази дозволило не тільки кількісно наповнити групу перехідних постінгульських пам'яток, а й об'єктивно розширити її ареал, який тепер, крім Нижньої Наддніпрянщини й Криму, охоплює також степове Дніпро-Дністровське межиріччя. Доповнюючи вищенаведені характеристики цих комплексів, зазначимо, що: 1) крім типових поховальних споруд інгульського зразка, серед них трапляються й модифіковані катакомби, в яких зберігаються круглі шахти, а також конструкції, наближені до підбоїв; 2) інгумації характеризуються право- і частіше лівобічними адоративними позами, частим положенням небіжчика спиною до входу; 3) в орієнтації вагомим є західний сектор, значущість якого, підтверджується не стільки статично, скільки намаганням забезпечити його навіть всупереч нормам розташування тіла в камері катакомби (скажімо, ногами до входу); 4) випадки супроводу померлих похідними від інгульських та новими керамічними формами є порівняно рідкісними на тлі значної кількості безкерамічних та взагалі безінвентарних комплексів. Особливе значення в дослідженні цих пам'яток мають катакомби

⁹ Привабливо провести зв'язок між інфільтрацією поховань чоловіків-воєнів ДДБК у західному напрямку, в Поінгулля, Побужжя і аж до Дністра, з фактом тяжіння саме до цих районів Надчорномор'я знахідок бойових сокир костромського типу, які небезпідставно пов'язуються з бабинською людністю. Причому мова йде не про якусь загальну наближеність ареалів бронзових сокир та поховань чоловіків-мігрантів ДДБК, а їхній практично повний збіг (рис. 6). Таким чином, відтворювані нами військові експедиції з боку населення ДДБК на захід могли стати тим чинником, який пояснює концентрацію знахідок бойових сокир костромського типу в степовій зоні між Дніпром і Дністром. До речі, запропонований сценарій знаходить відповідність з висловленою свого часу думкою Л.А. Черних, яка припускала, що локалізація костромських сокир “переважно в районах Нижньої Наддніпрянщини та Поінгулля (...) може бути й відображенням складної політичної ситуації в цих районах на завершальних етапах середньої бронзи” (переклад мій – Р.Л.) [Черних, 1997, с. 211].

¹⁰ Пізня хронологічна позиція пережитково-інгульських чи фінально-інгульських комплексів, по відношенню до класичних інгульських, в ряді випадків додатково засвідчується аналізом взаємного розміщення цих могил в курганах: катакомби з зібганими кістяками, як правило, завершували планіграфічну дугу, розпочату катакомбами з випростаною позою небіжчиків (Кирилени к. 3) [Абызова, Клочко, 2005, рис. 15].

багаторазового використання – склепи, де можна простежити від двох до чотирьох послідовних актів поховань, що відносяться вже до посткласичного інгульського періоду. З одного боку, вони демонструють генетичну спадкоємність між інгульською КК, через перехідні пережитково-інгульські комплекси, з ДПБК. З другого – вони показують тривалість у часі процесу становлення ДПБК, його поетапність і, всупереч думці В.В. Отроценка [Отроченко, 2001, с. 93], засвідчують певний хронологічний “хіатус” між катакомбами інгульської культури та найдавнішими бабинськими підбоями, що заповнилися пам’ятками періоду трансформації, одночасними ранньому етапу ДДБК.

Здається, в перспективі для цієї перехідної групи пам’яток можна буде запропонувати внутрішню хронологічну градацію. Здійснення цієї справи ускладнене крайнім дефіцитом стратиграфічних даних і наш прогноз ґрунтується переважно на порівняльно-типологічних зіставленнях: серед включених до виділеної групи поховань є такі, що демонструють лише одиничні відхилення від інгульських традицій і тому можуть вважатися ще фінальнокатакомбними, а відтак і порівняно ранніми; інші ж захоронення у своїх обрядово-інвентарних характеристиках несуть переважно бабинські ознаки, зберігаючи лише незначне інгульське забарвлення, що дозволяє припустити більш пізній їх вік. В цілому ж можна констатувати, що виділений масив пережиточно-катакомбних поховань є доволі неоднорідним за своїми характеристиками, навіть в межах передбачуваних хронологічних підгруп. Така несталість у поховальному обряді може пояснюватися тим, що постінгульська культура й суспільство переживали складний період дестабілізації та дезорієнтації.

Наше припущення щодо існування причинно-наслідкового зв’язку між просуванням на захід носіїв ДДБК і деструкцією інгульської КК, окрім всього іншого, підкріплюється також характером і напрямком трансформації поховального обряду останньої: перехід до зібганого, у більшості лівобічного положення небіжчиків з адоративною позицією рук, виражений західний сектор орієнтації, часта безінвентарність могил. Але ж ці ознаки є визначальними для найдавніших пам’яток ДДБК, а саме її чоловічої обрядової групи. Дніпро-Дністровська локальна група ДПБК, що виступає прямою спадкоємницею інгульської КК, вирізняється на тлі культурної області Бабине, зокрема й споріднених груп, майже повним занепадом курганного будівництва, вкрай низьким рівнем соціальної диференціації, рідкістю й невиразністю т.зв. престижних комплексів [Отроченко, 2001, с. 109-110], що може бути розцінене як ознаки соціокультурної стагнації або кризи. Доступні факти дозволяють, хоча й з великою обережністю, припускати сценарій, відповідно до якого розвинена потестарна структура інгульської КК з її виразною системою соціальної диференціації та лідерства була суттєво підірвана чи навіть зруйнована військовими загонами ДДБК, тоді як в інших периферійних регіонах перехід до посткатакомбної епохи міг відбуватися без зовнішнього силового втручання. Такий сюжет не здаватиметься надуманим, якщо врахувати згадувану вище обставину, відповідно до якої процес становлення та розповсюдження бабинської культури виступає як своєрідне відновлення автохтонних давньоямних традицій, перерваних катакомбною добою. Інгульська ж культура на загальному тлі катакомбних утворень виступає найбільш чужорідною і такою, яка демонструє майже повний розрив з попередньою ямною епохою. Навіть зібганий спосіб покладення небіжчиків, що більшість катакомбних груп зберегла від ямних часів, інгульська людність замінила на випростаний. Тому й процес “ямного відродження” у наддніпрянсько-чорноморському регіоні міг мати свої особливості, зокрема й насильницький характер. Дещо іншими могли бути також його наслідки. Зокрема, потужний інгульський субстрат, так і не дозволив реанімувати ямні традиції тією мірою, як це простежується для решти регіонів бабинської області, а також спорідненої криволуцької культурної групи.

Ще рішучішою реакцією відторгнення й неприйняття відновлених на новому рівні ямних традицій, можна вважати оформлення на базі дніпро-азовської (інгульської) КК євпаторійської групи пам’яток, яка демонструє ще одну “постінгульську” лінію розвитку (поряд з Дніпро-Дністровським варіантом ДПБК) [порівняй: Тоцев, 2005, с. 144, 146]. Утворившись в ізолюваному кримському анклаві, куди ДДБК чомусь не дісталась (за виключенням одиничних комплексів), євпаторійська група у своєму поховальному ритуалі

змогла зберегти й трансформовану катакомбну конструкцію (повздовжній підбій) і випростану позу небіжчика. Однак загальна нечисленність носіїв даної традиції, вочевидь, обумовила їх розчинення в середовищі спорідненої за походженням людності ДПБК (її Дніпро-Дністровського варіанту), яка також мешкала у степовому Криму.

У Дністровсько-Прутському межиріччі, де катакомбна доба тривала недовго і відтак залишила по собі менш значущий слід, ямний ренесанс відбувся у найбільш виразній формі. Розвиваючи запропонований вище сценарій, можна припускати, що культуротворчий імпульс із первинного осередку бабинської культурогенези, донесений до Північно-Західного Причорномор'я військовими загонами ДДБК, потрапив у сприятливе і водночас сприйнятливий до такого роду новацій середовище, що якимось чином зберегло глибинне докатакомбне коріння. Саме тому дністровсько-прутський локальний варіант ДПБК на ранньому етапі проявляє у поховальному обряді виразні традиції місцевої ямної культури. Поза тим, названа локальна група за багатьма ознаками демонструє найбільшу схожість (але не тотожність) з первинним утворенням бабинського кола – ДДБК, яка виступає своєрідним еталоном або класичним зразком даної культурної традиції. В цьому відношенні ми поділяємо висновки Є.М. Савви, який довів цю схожість через ретельний порівняльний аналіз, хоча й дещо перебільшив її [Савва, 1992, с. 153-156]. Саме вищенаведені обставини, дозволяють дати пояснення тому, на перший погляд, парадоксальному факту, що найбільшу подібність до ДДБК мають не сусідні з нею дніпро-дністровська та дніпро-бузька, а найбільш віддалена дністровсько-прутська локальна група Бабіне. Найдавніші поховання цієї останньої за своїми обрядово-інвентарними характеристиками формально майже не відрізняються від поховань Іб горизонту ДДБК, причому її чоловічої обрядової групи (що не є випадковим, з огляду на те, що Північно-Західного Причорномор'я досягли саме загони чоловіків-воєнів ДДБК). Така значна подібність навіть спонукувала нас попередньо віднести групу таких поховань з Дністровсько-Прутського регіону до ДДБК [Литвиненко, 2006, с. 164, рис. 1В, 536-544], але зараз ми скорегували свою позицію до щойно викладеної.

Як вже йшлося вище, свого теренового максимуму культурна область Бабіне досягла на II етапі свого розвитку. Якщо в західній її половині достеменно відстежити якісь зміни ареалу в часі поки що не вдається, то на сході така динаміка виступає досить виразно. Після того, як наприкінці I етапу носії ДДБК дісталися Доно-Волзького межиріччя, тим самим розширивши кордони своєї території, їх просування на північний схід не припинилося. Протягом ранньої фази II етапу (IIa) окремі бабинські групи просунулися в басейни лівобережних донських приток – Іловлі, Медведиці, Хопра, Підгірної, що засвідчується відкриттям низки відповідних курганных поховань у супроводі пряжок 2 типу (рис. 2, з) [Литвиненко, 1999б, с. 69; 2006, с. 159, 163, рис. 1А, 1-9; Шарафутдінова, 1996, с. 56-57]. Однак нечисленність бабинських пам'яток в цьому регіоні, за умов значної кількості досліджених курганів, натякає на те, що бабинське проникнення сюди носило епізодичний та короткочасний характер і може бути розцінено як інфільтрація в середовище спорідненої криволуцької культурної групи (на глибину до 150 км). До речі, криволуцьке населення демонструє схожі тенденції взаємин, зрідка заглиблюючись до бабинських територій не менш ніж на 200 км, аж за Сіверський Дінець (Ріпний-I 7/13, 17) [Глебов, 2004, с. 97-98, 10, рис. 29, 1, 7]. Цікаво зіставити, що до ареалу сусідньої з південного сходу лолінської культури населення ДДБК, здається, не просувалося. Проте, спостерігається інфільтрація “лолінців” у прикордонну зону ДДБК, іноді до 80 км [Литвиненко, 2005а, с. 75]. Понад те, є свідчення того, що бабинсько-лолінські стосунки не завжди мали мирний характер. Про це свідчить відомий поховальний комплекс IIa етапу ДДБК (Ясирів-I 8/9) [Мошкова, Федорова-Давыдова, 1974, с. 49, табл. VI, 6-7], в якому небіжчика було смертельно поранено кременевою стрілою з напівкруглою основою (рис. 7, 5), аналогії якій нещодавно виявив Р.О. Мимоход у лолінських похованнях, зокрема у складі сагайдака (Манджикіні 19/1, Цаган-Усн VII 4/27) [Мимоход, 2007, рис. 1, 2].

На пізній фазі II етапу (IIб) спостерігається зсування поховань ДДБК, позначених пряжками типу 2о, з території Доно-Волзького межиріччя на південний захід – у Доно-Донецьке межиріччя (рис. 2, д). Протягом III пізнього етапу цей процес продовжується і

набуває масштабності, про що ми можемо судити з факту майже повної відсутності бабинських пам'яток цього часу (з пряжками типу 3о) у Доно-Донецькому межиріччі та незначній сконцентрованості їх лише в пониззі Дону, в середній течії Сіверського Дінця та Північному Приазов'ї (рис. 2, е). Ці факти знаходяться у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку з іншими – поетапним заповненням Доно-Волзького межиріччя та басейну Нижнього Дону спочатку пам'ятками ДВАК, а надалі ПЗК раннього етапу. Наведені археологічні реалії ми розцінюємо як відтік пізньобабинського населення з Волго-Донських територій на захід – південний захід у Донецько-Приазовський регіон під тиском носіїв абашевсько-покровських культурних традицій. Судячи з усього, характер стосунків між двома культурними групами був немирним, що підтверджується також серією бабинських поховань, в яких небіжчики були вбиті стрілами з черешковими кременевими вістрями покровського типу (рис. 7). Показово, що переважна більшість цих поховань (5 із 6) розосереджені вздовж течії Дону, від великого закруту до дельти (Котлубань-IV 1/4, Нагавський-II 1/4, Ростов-Західний 5/3), а також в Азово-Донецькому регіоні (Високе 1/1, Попов Яр 6/3), тобто на теренах, де, скоріш за все, відбувалося військове протистояння, і в безпосередній близькості від цих районів. Принципово важливим є те, що абашевсько-покровська міграція з Доно-Волзького лісостепу у Доно-Донецьку степову зону співпадає з початком загального зволоження й пом'якшення клімату від XVIII-XVII ст. до Р.Х. [Демкин и др., 2001, с. 370; 2005, с. 104-105, табл. 1; 2006, с. 38-40, табл. 1; Демкин, Демкина, 2003, табл. 1]. Скоріш за все, саме поліпшення кліматичних умов, що зробило степ знову привабливим для скотарів, і зумовило масові хвилі міграції пізніх доно-волзьких абашевців та їхніх нащадків-покровців на родючі пасовиська півдня – південного заходу.

У зв'язку з цим наголосимо на неодноразово висловлюваній нами позиції, стосовно історичної долі видатних пам'яток півдня Східної Європи – Левенцівської та Каратаєвської фортець, що у дельті Дону [Литвиненко, 20016, с. 17-18]. На противагу розхожій думці, згідно з якою матеріали фортець засвідчують їхній штурм і розгром ворогами, що просувались зі сходу (за різними інтерпретаціями – “зрубниками”, “покровцями” або “синташтинцями”) [Рыбалова, 1974, с. 45; Шарафутдинова, 1983, с. 32; 1995, с. 104; 1996, с. 95], вважаємо, що для прийняття будь-якого з названих варіантів немає вагомих підстав. Додаткову впевненість у цьому надала нещодавно здійснена публікація в повному об'ємі колекції кременевих наконечників стріл, виявлених на руїнах фортець [Братченко, 2006, с. 128-145]. Не станемо заперечувати відзначену автором розкопок певну схожість окремих екземплярів з ранньозрубними (покровськими) [Братченко, 1967, с. 95; 1976, с. 127], але відзначимо, що схожість ця є доволі умовною, а тому сумнівною. Водночас звернемо увагу на той незаперечний факт, що при наявності такої репрезентативної колекції стріл (близько 660 екземплярів), в ній повністю відсутні класичні зразки з коротким трикутним черешком і шипами, а також з прямою усіченою основою, що складають основну масу стріл у відомих за поховальними комплексами сагайдаках абашевських/покровських та й синташтинських вояків. До речі, цю обставину підкреслював і С.Н. Братченко [Братченко, 1967, с. 95]. “Абашевсько-покровський” сценарій штурму фортець також не вписується в систему хронологічних відповідностей, оскільки існування цих укріплених форпостів, як про те йшлося вище, припадає на етап Па періодизації ДДБК, коли абашевсько-покровська міграція на захід ще не розпочалася, натомість мало місце поширення бабинського ареалу у східному напрямку, аж до Доно-Волзького межиріччя. Є прикметним, що у новітній монографічній публікації фортифікаційного комплексу Левенцівка-Каратаєве, С.Н. Братченко навів нову систему аргументації, яка багато в чому перегукується з нашою, і дійшов висновку щодо “виключення можливості участі в штурмі настільки віддалених сусідів”, як синташтинсько-потапівські групи, а також найближчих сусідів – абашевсько-зрубного населення [Братченко, 2006, с. 170-171]. Отже штурм нижньодонських фортець здійснювали якісь інші прибульці. Можливо, як і насельники фортець, вони з'явилися у Пониззі Дону з півдня, скажімо Передкавказзя, на що натякає присутність серед черешкових стріл штурмовиків екземплярів, виготовлених з обсидіану [Братченко, 2006, с. 145]. У всякому разі до появи нових фактів порушене питання можна вважати відкритим.

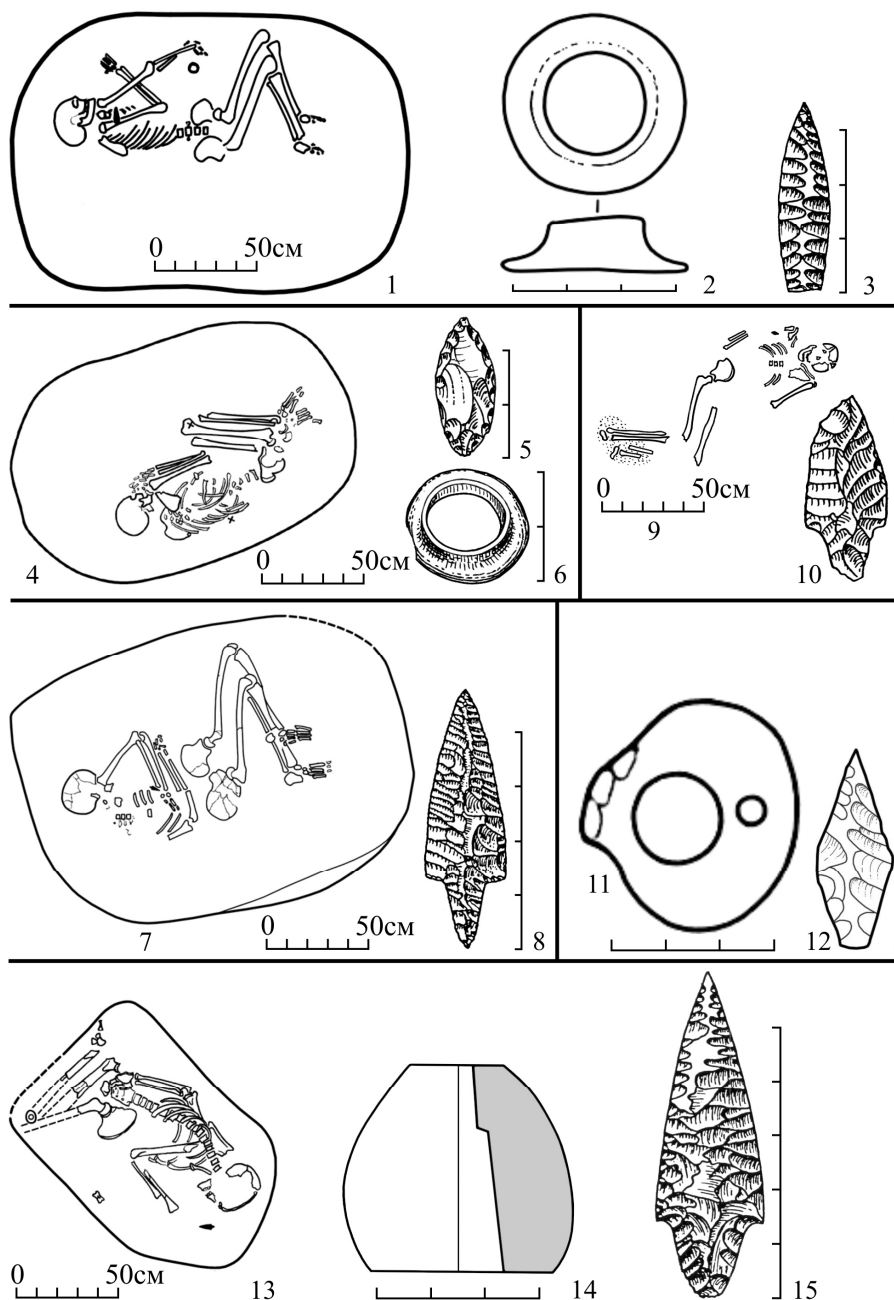

Рис. 7. Поховання культурного кола Бабине, в яких небіжчиків вбито чужими стрілами:

1-3 – Котлубань-IV 1/4; 4-6 – Ясирів-I 8/9; 7-8 – Попів Яр 6/3; 9-10 – Високе 1/1;
11-12 – Рахманівка 4/7; 13-15 – Калинівка 1/4

Просування на Нижню Донщину й Сіверськодонецьку абашевсько-покровських племен обумовило суттєвий відтік бабинського населення з сусіднього Азово-Донецького регіону на захід, у Наддніпрянщину, де в цей період спостерігається значна концентрація відповідних пам'яток [Бочкарев, Лесков, 1978, с. 24; Бочкарев, 1994, с. 69; Братченко, 1985, с. 485; Литвиненко, 1994а, с. 75; 1995, с. 83; 1998; Савва, 1992, с. 157;

Шарафутдинова, 1983, с. 32; 1991, с. 74; 1996, с. 96, рис. 17, 4-6]. Реальність покровської загрози для наддніпрянського населення засвідчується відкриттям у Присивашші підбійної могили пізнього етапу ДПБК, небіжчика з якої було вбито стрілою, забезпеченою характерним кременевим наконечником з трикутним черешком і шипами (рис. 7, 13-15) [Отрощенко, 2001, с. 96, рис. 17, 4-6]. Можливо, з цими ж неспокійними подіями пов'язана поява нечисленного пізньобабинського населення у Прикубанні [Сорокина, 2001, с. 174; Шарафутдинова, 1996, с. 94; 1996б, с. 49-50]. Отже, “покровська експансія” на захід спричинила процес, який зрештою привів до відходу з історичної арени культур бабинського кола і утворення на їх підґрунті культур пізньобронзового віку. Протікання цього процесу в регіонах Надчорномор'я мало свої особливості, та й наслідки його були неоднаковими.

Міграція покровських зрубних племен у Донецько-Нижньодонський регіон супроводжувалася не лише витисканням на захід населення ДДБК, а й процесами певної взаємодії з рештками аборигенних популяцій, особливо наочними в басейні Сіверського Дінця. Саме тут досліджено поселення, в матеріалах яких виявлено серії синкретичної бабинсько-абашевської (бабинсько-покровської) кераміки [Шапалов, 1979, с. 71-72; 1983, с. 7-8, 20, 22; Санжаров, 2004, с. 124-126; 2005, с. 169], а також зафіксовано деякі ознаки взаємовпливу у поховальному обряді: північні орієнтації небіжчиків у бабинських могилах; дерев'яні рамні конструкції – в покровських [Литвиненко, 1992, с. 146]. З деяким запізненням, зумовленим відставанням накопичення відповідних джерел, означена культурно-історична ситуація знайшла підтвердження й у матеріалах курганных могильників, досліджених у другій половині 1970-х рр. Донецькою й Сіверськодонецькою експедиціями Інституту археології АН УРСР. В результаті цих дослідів було зроблено принципово важливий висновок: «на Сіверському Дінці виявлено новий культурно-хронологічний пласт, що стратиграфічно займає позицію між бабинськими та зрубними пам'ятками» (переклад мій – Р.Л.) [Балонов і др., 1979; Братченко і др., 1979]. Наявність серед відкритих матеріалів комплексів, які сполучали у своєму обряді та інвентарі абашевські й зрубні риси, дозволило С.Н. Братченку й І.О. Післарію припустити участь у процесі утворення місцевої зрубно-абашевського компоненту [Братченко, 1980, с. 255; Післарий, 1980]. Надалі цю ідею підхопив і розвинув Я.П. Гершкович, проілюструвавши її яскравими матеріалами Пришибської довгої могили [Гершкович, 1980; 1982].

Тридцять років тому І.О. Післарій уперше висловив думку про те, що в басейні Сіверського Дінця складання зрубно-абашевської культури відбувалося на місцевому підґрунті, представленому бабинською культурою (КБК) [Післарий, 1976]. Невдовзі подібних же висновків дійшли І.Ф. Ковальова й М.М. Чередниченко [Ковалева, 1978, с. 90; Чередниченко, 1979, с. 7]. Останній з них дещо пізніше, враховуючи щойно згадані відкриття на Сході України, зробив суттєве уточнення своєї попередньої тези, визначивши, що на Сіверськодонецчині, на відміну від Наддніпрянщини, формування зрубно-абашевської культури відбувалося не тільки на основі “багатоваликової”, а ще й на основі абашевської культури [Чередниченко, 1986, с. 77]. Після виділення В.В. Отрощенко в межах зрубно-абашевської області двох культур (покровської – ПЗК та бережнівсько-маївської – БМЗК), бабинська культура стала вважатися генетичним підґрунтям саме БМЗК [Отрощенко, 2003, с. 76, 80]. Найвагомішими аргументами, що висуваються дослідниками на користь генетичної спадкоємності між бабинською та зрубно-абашевськими культурами, виступає комплекс спільних рис у поховальній обрядовості, а також матеріальній культурі, найбільш предметно розроблений І.Ф. Ковальною для регіону Лівобережного Дніпровського передстепу [Ковалева, 1981, с. 36-69; 1997; Литвиненко, 1992; Чередниченко, 1986, с. 48-49]. Нещодавно В.В. Отрощенко здійснило критичний аналіз існуючих в історіографії підходів щодо генези зрубно-абашевської культури України (тобто БМЗК) і наведена додаткова розгорнута аргументація на користь участі в цьому процесі місцевої бабинської культури [Отрощенко, 2006]. Узагальнюючи наробітки колег і доповнюючи їх результатами власних розвідок, наведемо

стислий перелік цих аргументів, звернувши особливу увагу на те, що мова йде про зіставлення БМЗК саме з передуючою їй ДДБК.

1. Ареал БМЗК майже співпадає з областю поширення ДДБК в її максимальних кордонах – степова зона між Нижньою Волгою та Дніпром [Отрошенко, 2003, рис. 1, 2; Литвиненко, 2006, рис. 1].

2. Обидві культури характеризуються розвиненим і багато в чому тотожним курганним обрядом поховання, що проявляється в наступних показниках: а) тяжіння курганних цвинтарів до глибинних вододільних плато; б) висока питома вага індивідуальних насипів і досипок; в) схожі принципи курганного будівництва й архітектури – довгі могили, кам'яні конструкції (локальне), складне оформлення підкурганних майданчиків з багаттями, тризнами, жертвовними тваринами, дерев'яними (ДДБК) або кам'яними (БМЗК) ідолами [Ковалева, 1997; Отрошенко, 2006, с. 25-26].

3. Зв'язок і спадкоємність між розглядуваними культурами проявляється і в тому, що кургани БМЗК, як правило, виникали там, де вже існували могили ДДБК. Часто-густо зрубне населення продовжувало і завершувало добудову довгих могил, розпочату в бабинський час. Теж саме спостерігається і в архітектурному завершенні курганних ансамблів [Ковалева, 1997, с. 10; Литвиненко, 1992, с. 146].

4. ДДБК і БМЗК характеризують схожі типи і навіть деталі оформлення могильних споруд (з аналогічною локально-географічною специфікою) – прямокутні ями, зокрема зі заплічками по периметру, дерев'яні рами/зруби, кам'яні скрині, підстилки й посипки долівки, сліди вогняного ритуалу [Ковалева, 1997, с. 11; Литвиненко, 1992, с. 146; Отрошенко, 2006, с. 26; Чередниченко, 1986, с. 48-49].

5. Усвідомлюючи “наскрізний” характер такої ознаки, як зібгана на боці поза небіжчика, притаманна обома порівнюваним культурам, акцентуємо увагу на такій значущій деталі, як позиція рук: БМЗК успадкувала від ДДБК, разом з найбільш розповсюдженим “адоративним” варіантом укладання рук (позиція VI), також характерні для неї і водночас непритаманні ПЗК позиції II-V, частотність яких має тенденцію скорочення від Дніпра до Волги.

6. Збереження обома культурами традиції використання в обряді шкур/опудал ритуальних (супроводжуючих) тварин, що сягає катакомбної епохи [Ковалева, 1997, с. 11; Литвиненко, 1997; Отрошенко, 2006, с. 26; Самойленко, 1990, с. 104].

7. Збереження від катакомбного часу традиції використання в поховальному обряді дерев'яного посуду, зокрема з металевим оздобленням [Ковалева, 1997, с. 11; Литвиненко, 1992, с. 146; Отрошенко, 1992а; Пятых, 1984, с. 150].

8. Успадкування населенням БМЗК від своїх бабинських пращурів традиції оздоблення керамічного посуду гладкими та карбованими валиками; на ранньому етапі БМЗК бабинська кераміка з багатоваляковим декором подекуди продовжувала використовуватися в курганних тризнах. Ця керамічна традиція має чітко виражену територіальну тенденцію – вона слабшає з просуванням на схід від Дніпра, і навпаки [Бровендер, 2000, с. 132; Ковалева, 1997, с. 11; Литвиненко, 1999, с. 100; Отрошенко, 2006, с. 25-26, 27].

9. Певна спадкоємність простежується у стійкій тенденції розміщення поселень БМЗК на м'ясях селищ ДДБК, а також у передачі традицій кам'яного житлобудівництва (для кам'янистих районів) [Бровендер, 2000, с. 132; Ковалева, 1997, с. 10; Отрошенко, 2006, с. 26].

10. Металовиробництво обох культур базувалося на одних і тих же джерелах сировини – мідних покладах Бахмутсько-Торецької улоговини [Литвиненко, 2003; 2005; Отрошенко, 2000, с. 12, рис. 1; 2003, с. 75, рис. 1; 2006, с. 27].

11. Нарешті антропологічні матеріали також засвідчують генетичний зв'язок між людністю ДДБК й населенням БМЗК [Круц, 1984, с. 92; 1997; Литвиненко, 1994б, с. 166-167; Отрошенко, 2006, с. 23-25; Шепель, 1985, с. 14, 15, 17; 1985, 23; 1990, с. 122].

Таким чином, результати аналізу джерел майже не залишають сумніву в тому, що історична доля ДДБК безпосередньо пов'язана з БМЗК. Утворення ж останньої розуміється як стимульована трансформація ДДБК, викликана культуротворчим імпульсом, принесеним

мігрантами з Доно-Волзького регіону. Цей вплив бабинська людність відчувала, починаючи з кінця середнього етапу ДДБК (фаза ІІб), спочатку з боку носіїв ДВАК, а потім їх нащадків – населення ПЗК [Братченко, Гершкович, 2003, с. 274-275; Бровендер, 2000, с. 16; 2000а, с. 132; Ковалева, 1981, с. 76-77; 1987а, с. 24; 1997, с. 11; Литвиненко, 1992, с. 147; 1994, с. 16; 1997, с. 79; Отрощенко, 2006, с. 27].

Протягом двох останніх десятиліть все більшої виразності й конкретики набуває ідея генетичного зв'язку між бабинською та сабатинівською культурами. Враховуючи проблематичність визначення сабатинівського поховального обряду, дослідники, що працюють в цьому напрямку, обрали дещо інший вектор зіставлень, зосередившись переважно на матеріалах поселень. Оскільки в літературі вже висловлювався сумнів щодо можливості одночасного виконання бабинською культурою (КБК) двох ролей – генетичного підґрунтя для зрубної та сабатинівської культур [Березанская, 1998, с. 64], аби запобігти непорозумінню, додатково наголосимо, що в пошуках витоків сабатинівської культури ми звертаємо увагу на ДПБК, точніше на її Дніпро-Дністровську й, очевидно, Дністровсько-Прутську локальні групи. Узагальнюючи результати дослідів колег і доповнюючи їх власними спостереженнями, наведемо аргументи, що засвідчують спадкоємність між названими локальними варіантами ДПБК і сабатинівською культурою.

1. Територія сабатинівської культури практично збігається з ареалом Дніпро-Дністровської та частково Дністровсько-Прутської груп ДПБК.

2. Бабинські й сабабинівські поселення мають спільну топографію. Ранні сабатинівські поселення нерідко виникали на місці бабинських селищ, що підтверджується знахідками багатоваликової кераміки та кістяних пряжок [Гершкович, 1993, с. 8, 11; 1997, с. 137, 139; Елисеєв, Ключинцев, 1982, с. 77; Шарафутдинова 1986, с. 115; Gerškovič, 1999, S. 69, Taf. 4].

3. Сабатинівська культура успадкувала від ДПБК безкурғанний по своїй суті обряд поховання: влаштування колективних цвинтарів на поверхні древніх курганів, за умов надзвичайної рідкості випадків зведення власних насипів і досипок. При цьому збереглися принципи організації таких могильників в межах південного сектору курганного насипу [Дергачев, 1986, с. 184, рис. 1, 1; Sava E., Agulnikov, 2003, p. 118, fig. 2, 1].

4. Сабатинівська культура сприйняла від Дніпро-Дністровської групи ДПБК в якості основного типу могильної споруди овальну яму з дерев'яним чи кам'яним перекриттям. Крім того, в ній, як пережиток, зрідка трапляються поховання, справлені у підбійних конструкціях [Дергачев, 1986, с. 184; Шарафутдинова, 1986, с. 115; Sava E., Agulnikov, 2003, p. 120, fig. 2, 3].

5. Хоча й існує думка, що обряд укладання небіжчика в зібганому на боці стані з орієнтацією до сходу є проявом загальної для євразійського степу тенденції пізньобронзового віку [Савва, 2003, с. 149], не можна заперечити, що сабатинівське населення успадкувало його саме від своїх пращурів – носіїв традицій ДПБК, що підтверджується на рівні ретельного статистичного зіставлення обрядових характеристик обох культур [Дергачев, 1986, с. 184, рис. 31, 2; Sava, Agulnikov, 2003, p. 121-122, fig. 3, 2, 4].

6. Сабатинівський поховальний обряд успадкував від ДПБК спрощеність ритуалу й обмеженість поховального супроводу. Саме цією нормою можна пояснити крайній дефіцит металевих виробів у сабатинівських похованнях [Sava, Agulnikov, 2003, p. 131], попри загально відомий високий рівень металообробки у цих племен. Вочевидь, тут діяв виявлений на матеріалах Північної Європи принцип кореляції між насиченістю металом могил і кількістю металомістких скарбів.

7. Сабатинівська культура, набагато яскравіше за БМЗК, демонструє спадкоємність з бабинською у традиціях керамічного виробництва, зокрема й за ознакою використання в оздобленні посуду наліпного валика [Гершкович, 1989, с. 114; Савва, 1992, с. 116; Шарафутдинова, 1986, с. 115; Gerškovič, 1999, S. 77; Sava, Agulnikov, p. 127, 133]. Крім того, сабатинівський керамічний комплекс демонструє неабиякий зв'язок, в чомусь навіть більш виразний, з кам'янсько-левенцівською групою (кам'янською культурою) Криму

[Гершкович, 1989; 1997; Кислый, Гершкович, 1989; Gerškovič, 1999, S. 78-81; Рыбалова, 1974, с. 36-38;].

8. Сабатинівська культура успадковує від Дніпро-Дністровської групи ДПБК, а також, можливо, від кам'янської культурної групи, традицію кам'яного та глинобитного житлобудівництва [Рыбалова, 1974, с. 36; Шарафутдинова, 1986, с. 115].

Наведені дані дозволяють приєднатися до існуючої точки зору, відповідно з якою бабинська культура (Дніпро-Дністровський варіант ДПБК), розглядається в якості базового субстрату у генезі сабатинівської культури, що не заперечує роль в цьому процесі інших компонентів, як східних (кам'янсько-левецький, зрубний), так і західних (Монтеорю, Віттенберг) [Березанская, 1986, с. 43; Березанская, Шарафутдинова, 1985, с. 499; Гершкович, 1989; 1993; 1998, с. 63-66; 2003, с. 32; Gerškovič, 1999, S. 90-92; Дергачев, 1986, с. 185; Шарафутдинова, 1986, с. 114-115], що виглядає цілком логічним з огляду на локальну варіативність і, можна думати, певну гетерогенність самої сабатинівської культури [Савва, 2003, с. 149; Шарафутдинова, 1986, с. 87].

У світлі розглядуваної проблеми неможна не підтримати й цілком резонні, а водночас небезпідставні, висновки окремих фахівців щодо причетності ДПБК до генези низки культур Нижнього Подунав'я та Прикарпаття. Враховуючи географічний фактор, логічно припустити, що в даному випадку мова повинна йти не тільки, а може й не стільки про Дніпро-Дністровський локальний варіант ДПБК, скільки про найбільш західну її групу – Дністровсько-Прутську. Зокрема, не виключено, і навіть дуже вірогідно, що степові групи ДПБК мали причетність до формування східного *підкарпатського* локального варіанту культури Ноуа (яка виступає складовою блоку Ноуа-Сабатинівка або “західною формою” культури Сабатинівка, за Є.М. Саввою), що характеризується цілим комплексом т.зв. “східних” елементів у поховальному обряді, кераміці, а також “східним” антропологічний типом небіжчиків [Савва, 2002, с. 222; 2003, с. 148-149]. Існує думка, що просування носіїв бабинської культури на Балкани обумовило спільність рис в культурах Кослоджень, Ноуа і Сабатинівка [Шарафутдинова, 1986, с. 115].

Заслугує на увагу, але потребує ретельної перевірки припущення М.С. Бандрівського щодо участі носіїв бабинської культури (треба думати мігрантів, що просунулися у лісостепову зону Поділля та Волині – Р.Л.) у формуванні висоцько-білогрудівської культурно-історичної спільноти [Бандрівський, 2005, с. 241-242, прим. 3; 2006, с. 73, 75]. Наразі можна погодитись з такою постановою питання лише з міркувань логіки, враховуючи, що передуючі названі археологічним утворенням хронологічні горизонти, окрім пам'яток місцевих культур, включали також бабинський субстрат. Однак фактичних підтверджень участі цього бабинського компоненту у генезі названих культур наразі не простежується.

Більш надійно можна визначити долю населення, що залишило пам'ятки Дніпро-Бузького локального варіанту ДПБК. В цьому регіоні, особливо наочно в Черкаській Наддніпрянщині, простежується поступова трансформація, переростання місцевої бабинської культури у Києво-Черкаську групу тшинецького культурного кола [Лисенко, 2002, с. 160-161]. Найбільш виразно ця еволюція простежується за керамічним посудом, що дозволило І.В. Палагуті вперше поставити питання щодо паралелізму процесів переходу від середньої до пізньої бронзи у Нижній та Середній Наддніпрянщині. На думку дослідника, в останньому регіоні бабинська культура (КБК) виступила генетичним підґрунтям для місцевої локальної групи пам'яток, яка, демонструючи риси схожості з сабатинівськими і, менше, зрубними старожитностями, потребує на виокремлення. Особливу увагу було звернуто на багатоваликову кераміку “перехідного часу”, що сполучала в собі трансформовані ознаки передуючого бабинського та наступного пізньобронзового періоду [Палагута, 1996]. З виділенням С.Д. Лисенком та Д.П. Куштаном пам'яток “малополовецького типу” [Лисенко, Куштан, 1997] і в результаті подальших дослідів набула оформлення культурно-хронологічна схема, відповідно з якою бабинський горизонт МП-I Середньої Наддніпрянщини під впливом різновекторних і, вочевидь, різночасних імпульсів (західного тшинецького, східного зрубного, південного сабатинівського)

трансформувався через перехідну ланку пам'яток "постбагатоваликового типу (постКБК)" (за Д.П. Каштаном) або "черкаського типу" (за С.Д. Лисенком) у горизонт "малополовецький" МП-II, який репрезентує східний масив тшинецького культурного кола [Куштан, 2001, с. 14-16, 39, рис. 7; 2005; Лисенко, 2001; 2002; Палагута, 2001]. Не зрозумілою залишається ситуація у Правобережному Поліссі, де були розповсюджені пам'ятки Наддніпрянсько-Прип'ятської периферійної групи Бабине і де С.Д. Лисенком також виділяється "багатоваликовий" горизонт МП-I, оскільки реальних бабинських проявів у тутешній Києво-Житомирській групі тшинецького культурного кола поки що не спостерігається [Лисенко, 2000, с. 11-13]. Водночас варто зважувати на той фактор, що згаданий регіон є слабо дослідженим в археологічному сенсі.

Підбиваючи підсумок і узагальнюючи викладене в даній праці, відзначимо, що запропонована нами систематизація старожитностей культурного кола Бабине, визначені особливості його структурних підрозділів та хронологічне співвідношення між ними знаходять належне пояснення й інтерпретацію на історико-культурному рівні. Стає зрозумілим, що в основі неоднорідності й локальної специфічності цієї сукупності пам'яток, які входять до складу бабинської культурної області, лежить різниця на рівні їх базових субстратів, а також особливості культурогенетичних "сценаріїв" і "механізмів", що діяли у кожному регіоні. При цьому спільним знаменником, який дозволяє об'єднувати всі локальні групи під брендом Бабине, треба вважати ті загальні стереотипи або той культурний комплекс, що був вироблений у первинному вогнищі – Дніпро-Донецькому осередку бабинської культурогенези, а надалі поширений в сусідні регіони. Дією названих доцентрових і відцентрових факторів обумовлене, з одного боку, об'єднання існуючих територіальних груп у складі єдиної культурної області (культурного кола), а з іншого, необхідність їх диференціації по окремих археологічних культурах – ДДБК і ДПБК, остання з яких включає три локальних варіанти. Подальший розвиток кожної з територіальних груп Бабине обумовлювався як загальними культурно-історичними тенденціями, так і факторами регіонального порядку, серед яких могли датися взнаки й місцевий генетичний субстрат, і зв'язки з безпосереднім оточенням, і вплив з боку віддалених сусідів, і особливості природнокліматичних умов тощо. Відповідно, комплексом схожих та специфічних обставин визначалась також історична доля кожної з бабинських культур. І той факт, що на місці бабинських локальних груп виникло декілька культур пізнього бронзового віку, додатково засвідчує коректність запропонованої нами структури культурного кола Бабине і виправданість нашого прогнозу, що в перспективі локальні варіанти ДПБК, у всякому разі деякі з них, набудуть статусу окремих бабинських культур.

Список использованных источников

1. Абызова Е.Н., Клочко Е.О. Курганный могильник у с. Кирилени // *Stratum plus*. – 2003-2004. – № 2: Дискурс цивилизаций. – СПб.; Кишинев; Одеса; Бухарест, 2005. – С. 266-319.
2. Александровский А.Л. Степи Северного Кавказа в голоцене по данным палеопочвенных исследований // *Труды ГИМ*. – Вып. 97: Степи и Кавказ. – М., 1997. – С. 10-29.
3. Александровский А.Л. История почв и климата на Юге России в голоцене // *Труды ГИМ*. – Вып. 145: II Городцовские чтения: Матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 79-87.
4. Арутюнов С.А. Инновации в культуре этноса и их социально-экономическая обусловленность // *Этнографические исследования развития культуры*. – М., 1985. – С. 32-33.
5. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. – К.: Наук. думка, 1990. – 187 с.
6. Балонов Ф.Р., Братченко С.Н., Дубовская О.Р., Смирнов А.М. Исследование курганов у с. Н. Бараниковка // *АО 1978 г.* – М.: Наука, 1979. – С. 295.
7. Бандрівський М. Висоцька культура і її східні зв'язки // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 241-252.
8. Бандрівський М. Проблеми етно-культурної атрибуції пам'яток на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи

- бронзи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. – С. 72-91.
9. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-41.
 10. Березанская С.С. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 4-6.
 11. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
 12. Березанская С.С. КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 60-65.
 13. Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 489-499.
 14. Берестнев С.И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
 15. Бочкарев В.С. Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы // Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа): Краткие тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 4-5.
 16. Бочкарев В.С. Волго-уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. – СПб., 1991. – С. 24-27.
 17. Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации: Тез. докл. Симпозиума (октябрь 1993). – СПб., 1993. – С. 20-21.
 18. Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) // Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит-средневековье). – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1994. – С. 66-75.
 19. Бочкарев В.С. Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики) // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 18-29.
 20. Бочкарев В.С. Пряжки бабинской культуры (КМК) и некоторые вопросы синхронизации памятников эпохи бронзы южной половины Восточной Европы: Докл. на междунар. науч. конф. “Взаимодействие и развитие древних культур пограничья Европы и Азии”, посвященной 100-летию со дня рождения И.В. Спицына (Саратов-Энгельс, 14-18 мая 2000 г.).
 21. Бочкарев В.С. «Система трёх веков» // Проблемы культурогенеза и культурного наследия: Сборник статей к 80-летию В. М. Массона. – СПб., 2009. – С. 87-101.
 22. Бочкарев В.С., Лесков А.М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 23-26.
 23. Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости // АИУ 1965-1966 гг. – Вып. I. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 93-98.
 24. Братченко С.Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки // Археологія Української РСР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
 25. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. – К.: Наук. думка, 1976. – 251 с.
 26. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.
 27. Братченко С.Н. Исследование курганов в Ворошиловградской области // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 255-256.
 28. Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 451-458.
 29. Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. науч.-практич. семинара (19-21 апреля 1989 г.). – Донецк, 1989. – С. 27-29.
 30. Братченко С.Н. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и восточной Европы: Матер. конф.: В 2 ч. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 8-26.
 31. Братченко С.Н. Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995а. – С. 79-92.

32. Братченко С.Н. Катакомбні та ямні матеріали з перших розкопок на Луганщині // Древности Северского Донца. – Вып. 4. – Луганск: Шлях, 2000. – С. 76-85.
33. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: У 2 ч. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч.1. – 76 с.
34. Братченко С.Н. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул // МИАВУ. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162-225.
35. Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 65-190.
36. Братченко С.Н. Витоки орнаментативної інгульського типу // На пошану Софії Станіславівни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 138-142.
37. Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: Суну, 2006. – С. 32-311.
38. Братченко С.Н., Гершкович Я.П. Бахмутовская курганная группа // МИАВУ. – Луганск: Изд-во ВУНУ, 2003. – № 1. – С. 247-276.
39. Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Гошко Т.Ю., Константи́неску Л.Ф., Шевченко В.Н., Смирнов А.М., Шведов М.Л., Шкарбан А.С. Исследования курганов на Северском Донце // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С. 307-308.
40. Братченко С.Н., Санжаров С.М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини III тис. до н.е. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2001. – 108 с.
41. Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 403-420.
42. Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2000. – 20 с.
43. Бровендер Ю.М. Степановский тип памятников бережновско-маевской срубной культуры // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2000а. – С. 123-134.
44. Бровендер Ю.М. Производственный комплекс поселения Чэронэ Озеро-III Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005. – С. 125-162.
45. Бровендер Ю.М. Черты степановского типа бережновско-маевской срубной культуры в материалах памятников Картамышского археологического микрорайона // Проблеми гірничої археології: Матер. III-го Картамышського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2006. – С. 30-37.
46. Бунятян Е.П. Об уровне развития степных обществ Украины поздней бронзы // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи: Матер. междунар. науч. конф. – Воронеж, 2000. – С. 39-42.
47. Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. – Вып. 5. – Луганск, 2001. – С. 76-84.
48. Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26-36.
49. Васильев И.Б. Поселение Лбище на Самарской Луке и некоторые проблемы бронзового века Среднего Поволжья // Вопросы археологии Урала и Поволжья. К 30-летию Средневожской археологической экспедиции. – Самара: Самарский университет, 1999. – С. 66-114.
50. Васильев И.Б. Вольск-Лбище – новая культурная группа эпохи средней бронзы в Волго-Уралье // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: Матер. междунар. науч. конф. – Чебоксары, 2003. – С. 107-115.
51. Гак Е.И. Металлические ножи катакомбной культуры Северо-Западного Прикаспия // Могили Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.: Элиста, 2002. – С. 280-299.
52. Гак Е.И. Металлообработывающее производство катакомбных племен Северного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2005. – 27 с.
53. Гак Е.И. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья // МДАСУ. Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 95-103.
54. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 3-64.

55. Гершкович Я.П. Абашевские погребения в бассейне Северского Донца // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 64-65.
56. Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 46-61.
57. Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. – 1986. – № 2. – С. 132-146.
58. Гершкович Я.П. К проблеме сложения сабатиновской культуры // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. обл. науч.-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 113-115.
59. Гершкович Я.П. Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т археол. АНУ. – К., 1993. – 15 с.
60. Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса // Археологический альманах. – № 6. – Донецк, 1997. – С. 125-144.
61. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – № 7. – Донецк, 1998. – С. 61-92.
62. Гершкович Я.П. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи // Археологія. – 2003. – С. 32-40.
63. Глебов В.П. Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов н/Д, 2004. – С. 57-186.
64. Гольева А.А. Взаимодействие человека и природы в Северо-Западном Прикаспии в эпоху бронзы // Труды ГИМ. – Вып. 120: Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке. – М., 2000. – С. 10-29.
65. Григор'єв В.П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області // Археологія. – 1986. – Вип. 56. – С. 47-58.
66. Демкин В.А., Борисова М.А., Борисов А.В., Демкина Т.С., Алексеев А.О. Природная обстановка в Нижнем Поволжье в эпоху энеолита и бронзы (IV-II тысячелетия до н.э.) // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: Матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 103-107.
67. Демкин В.А., Демкина Т.С. Палеоэкологические кризисы и оптимумы в степях Нижнего Поволжья в IV-II тыс. до н.э. // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: Матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 180-182.
68. Демкин В.А., Демкина Т.С., Алексеев А.О., Алексеева Т.В., Борисов А.В., Борисов А.В. Природная периодизация бронзового века Нижнего Поволжья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 368-371.
69. Демкин В.А., Соловьева У.И., Демкина Т.С., Борисов А.В. Палеоэкология Восточноевропейской степи в эпоху энеолита и бронзы // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 37-41.
70. Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. – Кишинёв: Штиинца, 1986. – 224 с.
71. Дергачев В.А., Бочкарев В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. – 348 с.
72. Долуханов П.М. Истоки миграции (моделирование демографических процессов по археологическим и экологическим данным) // Проблемы археологии. – Вып. II. – Л.: ЛГУ, 1978. – С. 38-43.
73. Евдокимов Г.Л. К вопросу о роли донецкой катакомбной культуры в сложении катакомбных культур Северного Причерноморья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. обл. науч.-практич. семинара (23-24 апреля 1987 г.). – Донецк, 1987. – С. 46-48.
74. Елисеев В.Ф. Материалы катакомбной культуры из погребений Степного Побужья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. всесоюзн. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 24-26.
75. Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Погребения с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.

76. Епимахов А.В. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002. – 170 с.
77. Иевлев М.М., Сердюкова И.Л. К вопросу о причинах проникновения катакомбных племен в лесостепное Поднепровье // Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. областной науч.-практич. конф. – Сумы, 1989. – С. 36-37.
78. Кислый А.Е., Гершкович Я.П. О некоторых особенностях керамики каменско-ливенцовской культурной группы // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. обл. научно-практич. семинара. – Донецк, 1989. – С. 112-113.
79. Кияшко А.В. Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья. – Волгоград, 1999. – 183 с.
80. Кияшко А.В. Культурогенез на востоке катакомбного мира. – Волгоград: Изд-во ВГПУ, 2002. – 268 с.
81. Кияшко А.В. Погребения пришлых культур развитой и финальной средней бронзы в курганах Волго-Донского междуречья // Нижневолжский археологический сборник. – Вып. 6. – Волгоград: Изд-во Вол. ун-та, 2003. – С. 26-36.
82. Клейн Л.С. Археологические признаки миграций // IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Доклады советских ученых. – М., 1973. – 17 с.
83. Ключко В.И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96-132.
84. Ключинцев В.Н. Памятники культуры многоваликовой керамики степного Побужья // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: Тез. докл. конф. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1980. – С. 63-64.
85. Ковалева И.Ф. Памятники маевского типа Орельско-Самарского междуречья // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 89-90.
86. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.
87. Ковалева И.Ф. Катакомбные погребения Орельско-Самарского междуречья // Древності Степного Поднепровья III-I тыс. дл н.э. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1982. – С. 35-45.
88. Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: Дис. ... д-ра ист. наук. – Днепропетровск, 1987. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 653. – Т. I. – 609 с; Т. II. – 161 с.
89. Ковалева И.Ф. История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1987а. – 34 с.
90. Ковалёва И.Ф. Соотношение культуры многоваликовой керамики и срубной в Днепровском Предстепье // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. 1-го всесоюзного полевого семинара. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 10-11.
91. Кожин П.М. Расселения и миграции племен бронзового века в Поволжско-Приуральском регионе // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 172-177.
92. Корневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. – 1976. – № 4. – С. 16-31.
93. Корневский С.Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // СА. – 1978. – № 2. – С. 33-48.
94. Кравец Д.П., Татаринов С.И. К вопросу о металлургии племен донецкой катакомбной культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк: Дон ГУ, 1996. – Ч. 1. – С. 51-54.
95. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М.: ИГ АН СССР, 1991. – 193 с.
96. Кременецкий К.В. Природная обстановка голоцена на Нижнем Дону и в Калмыкии // Труды ГИМ. – Вып. 97: Степи и Кавказ. – М., 1997. – С. 30-45.
97. Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1984.
98. Круц С.И. Население эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья по антропологическим данным // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей

- востока и запада в эпоху поздней бронзы: Тез. докл. 1-го всесоюзного полевого семинара. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 20-21.
99. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 6-21.
 100. Куштан Д.П. Пам'ятки з керамікою малополовецького типу на Черкащині // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень: Матер. наук. конф. – К., 2001. – С. 14-16, 39, рис.7.
 101. Куштан Д.П. Памятники культуры многоваликовой керамики в Среднем Поднепровье (по материалам разведок в зоне Кременчугского водохранилища) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 64-70.
 102. Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – 1964. – Вып. 6. – С. 63-70.
 103. Лисенко С.Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2001. – 20 с.
 104. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // ЗНТШ. – Т. ССXLIV: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 155-178.
 105. Лисенко С.Д., Куштан Д.П. Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених: Наук. матеріали (22-24 квітня 1997 р.). – К.: ВІПЦ “Київський університет”, 1997. – С. 109-112.
 106. Литвиненко Р.А. О степени преемственности погребального обряда предсрубного горизонта и срубной культуры в бассейне Северского Донца // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. всеукр. конф. посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 145-147.
 107. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1994. – 21 с.
 108. Литвиненко Р.А. О времени контакта носителей памятников Покровского типа (ППТ) и культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне Северского Донца // Изучение древних культур и цивилизаций: Материалы к пленуму ИИМК: (5-7 апр. 1994 г.). – СПб., 1994а. – С. 73-76.
 109. Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994б. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.
 110. Литвиненко Р.А. Территориально-хронологическое соотношение культур многоваликовой керамики и доно-волжской абашевской // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конф. (21-25 авг. 1995 г.). – СПб., 1995. – С. 80-83.
 111. Литвиненко Р.А. Наиболее ранние памятники срубной культуры бассейна Северского Донца // Сабатиновская и срубная культуры: Проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху Поздней Бронзы: Тез. докл. I-го всесоюз. полевого семинара: (10-18 сент. 1990 г.). – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 77-79.
 112. Литвиненко Р.А. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона // Матеріали вузівської наук. конф. професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи. – Кн. 1. – Донецьк: Вид-во Дон ДУ, 1997а. – С. 10-13.
 113. Литвиненко Р.А. Динамика расселения племен КМК в бассейне Нижнего Дона // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тез. докл. VII Донской археологической конф. (22-26 ноября 1998 г.). – Ростов н/Д., 1998. – С. 48-50.
 114. Литвиненко Р.А. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матер. 4-го Українсько-Російського польового семінару (13-14 липня 1998 р.). – К.; Вороніж, 1998а. – С. 46-52.
 115. Литвиненко Р.А. Погребения КМК с производственным инвентарем // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998б. – С. 97-105.
 116. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98-101.
 117. Литвиненко Р.А. К проблеме истоков черногоровского погребального обряда // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. III Граковские чтения. – Запорожье, 1999а. – С. 155-160.

118. Литвиненко Р.А. К проблеме поиска признаков культуры многоваликовой керамики в Дону-Волжской лесостепи // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий: Тез. докл. науч. конф. – Липецк, 1999б. – С. 68-72.
119. Литвиненко Р.А. Об одном типе посуды культуры многоваликовой керамики // Матеріали міжнародної археологічної конференції „Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999в. – С. 83-86.
120. Литвиненко Р.А. К относительной хронологии культур конца средней – начала поздней бронзы бассейна Северского Донца // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 76-79.
121. Литвиненко Р.А. О появлении культуры многоваликовой керамики в бассейне Нижнего Дона // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: Матер. междунар. науч. конф. (14-18 мая 2000 г.). – Саратов, 2000а. – С. 67-71.
122. Литвиненко Р.А. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. (23-28 апреля 2001 г.). – Самара, 2001. – С. 161-169.
123. Литвиненко Р.А. О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца // ДАС. – Вып. 9. – Донецк, 2001а. – С. 165-181.
124. Литвиненко Р.А. О характере взаимоотношений носителей культуры многоваликовой керамики и памятников покровского типа // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Матер. IX междунар. науч. конф. (25-30 мая 1998 г.). – Ростов н/Д., 2001б. – С. 15-18.
125. Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабине (КБК) // Праці наук. конф. Дон НУ за підсумками НДР за період 1999-2000 рр. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-та, 2001в. – С. 38-40.
126. Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре // Степи Евразии в древности и средневековье: Матер. Междунар. науч. конф. (11-15 марта 2002 г.). – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – С. 183-190.
127. Литвиненко Р.А. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2002а. – С. 76-85.
128. Литвиненко Р.О. До питання про експлуатацію донецьких рудників населенням бабинської культури (постанова проблеми) // Проблеми гірничої археології: Матеріали 1 Картамиського польового археолог. семінару (7-8 серпня 2002 р.). – Алчевськ, 2003. – С. 44-47.
129. Литвиненко Р.А. Южно-Уральский очаг культурогенеза и культура Бабино (КМК): проблема взаимосвязи // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: Материалы междунар. науч. конф. (26-30 мая 2003 г.). – Чебоксары, 2003а. – С. 145-152.
130. Литвиненко Р.А. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 102-108.
131. Литвиненко Р.А. Деревянная посуда культуры Бабино // ДАС. – Вып. 11. – Донецк, 2004а. – С. 20-54.
132. Литвиненко Р.О. Західна периферія бабинського осередку культурогенезу // Проблеми історії та археології України: Матер. V Междунар. науч. конф. – Харьков: НМЦ «МД», 2004б. – С. 16-17.
133. Литвиненко Р.О. До проблеми металовиробництва культури Бабине // Проблеми гірничої археології: Матеріали II міжнар. Картамиського польового археолог. семінару (21-25 липня 2003 р.). – Алчевськ: Вид-во ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.
134. Литвиненко Р.О. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської історико-археологічної конф. (18-20 жовтня 2005 р.). – Луганськ: Шлях, 2005а. – С. 75-78.
135. Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
136. Литвиненко Р.А. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино // Структурно-семантические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006а. – С. 215-236.

137. Малов Н.М., Филиппенко В.В. Памятники катакомбной культуры Нижнего Поволжья // Археологические вести. – № 4. – СПб., 1995. – С. 52-62.
138. Массон В.М. Феномен культуры и культурогенез древних обществ // Археологические изыскания. – Вып. 1: Археологические культуры и культурная трансформация: Матер. методологического семинара ЛОИА АН СССР. – Л., 1991. – С. 5-10.
139. Массон В.М. Майкопские лидеры ранних комплексных обществ на Северном Кавказе // Археологические изыскания. – Вып. 46: Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб., 1997. – С. 60-84.
140. Массон В.М. Эпоха древнейших великих степных обществ // Археологические вести. – № 5. – СПб., 1998. – С. 255-267.
141. Массон В.М. Процессы культурной трансформации в доскифских обществах Восточной Европы // Археологические изыскания. – Вып. 63: Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб.: Европейский Дом, 2000. – С. 5-14.
142. Массон В.М. Ранние комплексные общества Восточной Европы // Археологические изыскания. – Вып. 63: Древние общества юга Восточной Европы в эпоху палеометалла (ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации). – СПб.: Европейский Дом, 2000а. – С. 135-166.
143. Матвеев Ю.П. Культурно-историческая оценка памятников с многоваликовой керамикой // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1980. – С. 66-75.
144. Матвеев Ю.П. Заключительный этап среднедонской катакомбной культуры // Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке: Тез. докл. и сообщ. II Межвуз. науч. конф. – Белгород, 1990. – С. 47-49.
145. Матвеев Ю.П. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, периодизация, дальнейшая судьба // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990а. – С. 46-50.
146. Матвеев Ю.П. Катакомбно-абашевское взаимодействие и формирование срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1998. – С. 8-21.
147. Матвеев Ю.П. Среднедонская катакомбная культура в свете культур среднебронзового века // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 19: Пастушеские скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2005. – С. 94-102.
148. Мерперт Н.Я. Миграции в эпоху неолита и энеолита // СА. – 1978. – № 1. – С. 9-27.
149. Мимоход Р.А. Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 108-114.
150. Мимоход Р.А. Кости животных в лопатинских погребениях как культурно-хронологический индикатор // МДАСУ. Від неоліту до киммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 118-127.
151. Мошкова М.Г., Федорова-Давыдова Э.А. Работы Цимлянкой экспедиции 1970 года // Археологические памятники Нижнего Подонья: В 2 т. – М.: Наука, 1974. – Т. I. – С. 21-121.
152. Нечитайло А.Л. О крымском варианте катакомбной культуры // Курганы степного Крыма. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 108-114.
153. Нечитайло А.Л. К вопросу о роли Донбасса в развитии металлургии эпохи бронзы // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: Тез. докл. обл. научно-практич. конф. (ноябрь 1988 г.) – Перевальск, 1988. – С. 15-17.
154. Нечитайло А.Л. К характеристике горно-металлургического производства Донбасса (эпоха средней бронзы) // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела: Сб. науч. трудов. – Алчевск: Изд-во Дон ГТУ, 2005. – С. 113-124.
155. Отроценко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики в Левобережной Украине // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
156. Отроценко В.В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. междунар. науч. конф. – Мелитополь, 1992а. – С. 71-72.

157. *Отроценко В.В.* Южноуральский очаг культурогенеза на оси пассионарных толчков // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: В 2 ч. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – Ч. 2. – С. 29-31.
158. *Отроценко В.В.* Третій Капітанівський польовий археологічний семінар // Доба бронзи Доно-Донецького регіону: Матер. 3-го Українсько-Російського польового археолог. семінару. – К.; Вороніж; Перевальськ, 1997. – С. 58-59.
159. *Отроценко В.В.* К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1998. – С. 52-59.
160. *Отроценко В.В.* К вопросу о памятниках новокумакского типа // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. – Орск, 2000. – С. 66-72.
161. *Отроценко В.В.* О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Материалы междунар. науч. конф. (16-18 ноября 2000 г.). – Воронеж, 2000а. – С. 10-14.
162. *Отроценко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.
163. *Отроценко В.В.* Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2002. – 33 с.
164. *Отроценко В.В.* К истории племен срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 68-96.
165. *Отроценко В.В.* Тенденції розвитку господарчих систем доби пізньої бронзи на теренах України // Nomadism and pastoralism between the Vistula and Dnieper rivers (Neolithic, Eneolithic, Bronze Age). – Vol. 3. – Poznań, 2004. – P. 215-221.
166. *Отроценко В.В.* Дніпро-Донецький осередок культурогенезу (постановка проблеми) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 36-38.
167. *Отроценко В.В.* Культурно-господарча ситуація на Півдні Східної Європи в 1600-1200 роках до н.е. // Исторические и футурологические аспекты развития горного дела. – Алчевск, 2005а. – С. 94-101.
168. *Отроценко В.В.* До генези бережнівсько-маївської зрубної культури // Проблеми гірничої археології: Матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару (15 липня 2004 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2006. – С. 18-30.
169. *Палагута І.В.* Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 61-69.
170. *Палагута І.В.* Проблемы изучения керамики как индикатора культур эпохи бронзы Среднего Поднепровья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 253-257.
171. *Писларий И.А.* Новые материалы для изучения вопроса о сложении срубной культуры // Открытия молодых археологов Украины: В 2 ч. – К., 1976. – Ч. 1. – С. 18-19.
172. *Писларий И.А.* Деревообработка в эпоху меди-бронзы в Донецкой лесостепи // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 20-21.
173. *Писларий И.А.* Исследования в Ворошиловградской области // АО 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 325.
174. *Писларий И.О.* Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – С. 70-81.
175. *Писларий И.А.* Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1983. – 22 с.
176. *Писларий И.А.* Проблемы изучения курганного обряда в эпоху бронзы на территории Донбасса // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе: Тес. докл. обл. науч.-практич. конф. – Перевальск, 1988. – С. 12-15.
177. *Писларий И.А.* Погребальный обряд племён культуры многоваликовой керамики // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.
178. *Писларий И.О.* До історії населення сходу України в добу бронзи // Тез. наук. конф. до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища (18-20 травня 1993 р.). – Житомир, 1993. – С. 59-60.
179. *Писларий И.А.* Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 196-210.

180. Пустовалов С.Ж. К сложению культуры многоваликовой керамики в Степном Поднепровье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 102-103.
181. Пустовалов С.Ж. Развитие скотоводческой экономики в Северном Причерноморье в эпоху неолита – поздней бронзы // Nomadism and pastoralism between the Vistula and Dnieper rivers (Neolithic, Eneolithic, Bronze Age). – Vol.3. – Poznań, 2004. – P. 181-190.
182. Пятых Г.Г. О происхождении деревянной посуды срубной культуры Поволжья // СА. – 1984. – № 2. – С. 146-154.
183. Рысин М.Б. Связи Кавказа с Волго-Уральским регионом в эпоху Бронзы (проблемы хронологии и периодизации) // Археологические вести. – Вып. 14. – М.: Наука, 2007. – С. 184-220.
184. Попова Т.Б. К вопросу о многоваликовой керамике // СА. – 1960. – № 4. – С. 61-75.
185. Проблеми гірничої археології: Матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару (7-8 серпня 2002 р.). – Алчевськ: Вид-во ДГМІ, 2003. – 109 с.
186. Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару (21-25 липня 2003 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2005. – 335 с.
187. Проблеми гірничої археології: Матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару (15 липня 2004 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2006. – 52 с.
188. Пряхин А.Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1982. – 159 с.
189. Пряхин А.Д., Матвеев Ю.П., Беседин В.И. Среднедонская катакомбная культура: происхождение, этапы развития. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1991. – 19 с.
190. Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Саврасов А.С., Бровендер Ю.М. Некоторые результаты исследований украинско-российской экспедиции на Картамышском рудопроявлении Луганской области Украины // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 102-117.
191. Рыбалова В.Д. Поселение Каменка в Восточном Крыму // АСГЭ. – 1974. – Вып. 16. – С. 19-49.
192. Савва Е.Н. К вопросу о локальных вариантах в культуре многоваликовой керамики // Проблемы археологии Степной Евразии: Тез. докл. конф. – Кемерово, 1987. – С. 80-82.
193. Савва Е.Н. Некоторые аспекты генезиса, периодизации и хронологии культуры многоваликовой керамики // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: Тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 32-34.
194. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.
195. Савва Е. Генезис, периодизация и абсолютная хронология культуры Ноуа // Степи Евразии в древности и средневековье: Матер. Междунар. науч. конф. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2002. – С. 221-223.
196. Савва Е.Н. Культурно-хронологическое соотношение комплекса Ноуа-Сабатиновка с культурами Карпато-Подунавья // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: Тез. конф. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 147-149.
197. Саенко В.Н. Курганный могильник культуры многоваликовой керамики в Северном Присивашье // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 60-62.
198. Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. – М.: Наука, 1967.
199. Самойленко Л.Г. Общие черты в деталях погребального обряда у племен энеолита и бронзового века степной Украины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. обл. научно-практич. конф. – Луганск, 1990. – С. 103-105.
200. Санжаров С.Н. К вопросу о культурно-хронологическом членении катакомбных памятников Северского Донца // СА. – 1991. – № 3. – С. 5-19.
201. Санжаров С.Н. О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // Древности Северского Донца. – Вып. 2. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 44-61.
202. Санжаров С.Н. О позднекатакомбных погребениях в ямах региона Северского Донца // Донская археология. – 2002. – № 3-4 (16-17). – С. 17-24.
203. Санжаров С.Н. Кайдащинский комплекс поселений рубежа средней-поздней бронзы в системе древностей Северского Донца. – Луганск: СНУ, 2004. – 159 с.

204. Санжаров С.Н. Абашевская керамика поселений Северского Донца и проблемы ее интерпретации // На пошану Софії Станіславни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 157-176.
205. Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2007. – 33 с.
206. Санжаров С.Н. Возрождение ямных традиций или проблема идентификации признаков абашевского погребального обряда в Подонцовье // МДАСУ. – № 8. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2008. – С. 20-37.
207. Санжаров С.Н., Черных Е.А. Кременские курганы на р. Красная в Подонцовье // МДАСУ. – № 4. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2005. – С. 170-198.
208. Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 1996. – 351 с.
209. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. – М., 1996. – 182 с.
210. Сорокина И.А. Курганные могильники Закубанья. – Краснодар: Крайбибколлектор, 2001. – 282 с.
211. Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене и голоцене. – М.: Наука, 1991.
212. Субботин Л.В. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест: Изд-во Высшей Антропологической школы, 2000. – № 2. – С. 350-387.
213. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. – Артемовск, 1993. – 153 с.
214. Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса. – Артемовск, 2003. – 136 с.
215. Титов В.С. К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света. – М.: Наука, 1982. – С. 89-145.
216. Ткачев В.В. О юго-западных связях населения Южного Урала в эпоху ранней и средней бронзы // Проблемы изучения энеолита и бронзового века Южного Урала. – Орск, 2000. – С. 37-65.
217. Ткачев В.В. Степное Приуралье на рубеже эпох средней и поздней бронзы (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Воронеж. ун-т. – Воронеж, 2003. – 23 с.
218. Ткачев В.В. Заключительный этап эпохи средней бронзы в степном Приуралье. – Челябинск: Рифей, 2006. – 75 с.
219. Ткачев В.В. Культурная принадлежность памятников конца среднебронзового века в степном Приуралье // Проблемы изучения ямной культурно-исторической общности. – Оренбург, 2006а. – С. 88-94.
220. Ткачев В.В. Степное Приуралье на рубеже эпох средней и поздней бронзы. – Челябинск: Рифей, 2006б. – 137 с.
221. Тоцев Г.Н. О культурно-хронологическом соотношении ямных и катакомбных погребений в Северо-Западном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 36-37.
222. Тоцев Г.Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "Археология". – К., 1982. – 17 с.
223. Тоцев Г.Н. Средний период бронзового века юго-запада СССР: Деп. в ИНИОН АН СССР. – № 29903. – Запорожье, 1987. – 128 с.
224. Тоцев Г.Н. Катакомбные памятники Крыма // ДСПК. – Т. I. – Запорожье, 1990. – С. 116-127.
225. Тоцев Г.Н. Период КИОМК Крыма // На пошану Софії Станіславни Березанської. – К.: Шлях, 2005. – С. 143-148.
226. Чердниченко Н.Н. О некоторых проблемах срубной культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 6-8.
227. Чердниченко Н.Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44-82.
228. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
229. Черных Е.Н. Клад из Констанцы и вопросы балкано-кавказских связей в эпоху поздней бронзы // СА. – 1981. – № 1. – С. 19-26.
230. Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен). – М.: Наука, 1989. – 320 с.
231. Черных Л.А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15-16.

232. Черных Л.А. Проблемы изучения первобытного ремесла в археологии (социально-исторический аспект): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04. – К., 1997. – 608 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 776.
233. Черных Л.А. О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы // Проблемы гірничої археології: Матеріали II-го міжнар. Картаміського польового археолог. семінару (21-25 липня 2003 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2005. – С. 293-306.
234. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 171 с.
235. Черняков И.Т. Культура многоваликовой керамики – восточный ареал балкано-дунайского очага культурогенеза // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2-х ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 59-64.
236. Черняков И.Т. Рец. на: Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с. // Археологія. – 2001. – № 4. – С. 149-154.
237. Черняков И.Т., Тоцев Г.Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 5-31.
238. Шаповалов Т.А. К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С. 70-73.
239. Шаповалов Т.А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1983. – 24 с.
240. Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83-116.
241. Шарафутдинова Э.С. Время появления раннесрубных памятников на Нижнем Дону // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. – С. 29-34.
242. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 27-47.
243. Шарафутдинова Э.С. Нижнедонские памятники культур многоваликовой керамики (КМК) в системе древностей Юго-Восточной Европы // Проблемы древней истории Северного Причерноморья: Тез. докл. науч. конф. – Л., 1990. – С. 38-39.
244. Шарафутдинова Э.С. Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железа на Кубани // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991. – С. 70-91.
245. Шарафутдинова Э.С. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1994. – С. 93-116.
246. Шарафутдинова Э.С. Тенденции развития посуды в культуре многоваликовой керамики (по материалам погребений) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1995. – С. 124-140.
247. Шарафутдинова Э.С. Новые памятники эпохи средней и поздней бронзы Северо-Западного Кавказа // Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э.: Матер. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А.А. Иессена. – СПб., 1996. – С. 93-95.
248. Шарафутдинова Э.С. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК) // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2 ч. – Донецк, 1996а. – Ч. 1. – С. 56-59.
249. Шарафутдинова Э.С. Эпоха поздней бронзы на Кубани // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: Матер. междунар. науч. конф. – Волгоград: Перемена, 1996б. – С. 49-52.
250. Шепель К.О. Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту-бронзи // Археологія. – 1985. – Вип. 49. – С. 13-23.
251. Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1985а. – 18 с.
252. Шепель Е.А. Новые данные к вопросу об антропологическом составе населения срубной культуры бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы

- исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. (ноябрь 1990 г.). – Луганск, 1990. – С. 121-123.
253. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР* // Археология СССР: В 20 т. – М.: Наука, 1987. – 471с.
254. *Яровой Е.В.* К вопросу о стратиграфии ямных и катакомбных памятников в курганах Северо-Западного Причерноморья // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова: тез. докл. юбилейной конф. – М., 1999. – С. 122-124.
255. *Bartelheim M.* Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chronologische Untersuchungen. Teil 1, 2 [Aus dem Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin] // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bd. 46. – Bonn, 1998. – Т. 1. – 328 S; Т. 2. – 48 Tafeln, 177 Kart., 6 Kombinationstabelle.
256. *Gerškovič J.P.* Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres // Archäologie in Eurasien. – Bd. 7. – Rahden/Westf.: Leidorf, 1999. – XII, 107 S., 7 Tab., 1 Karte, 49 Taf.
257. *Grigoriev S.A.* Ancient Indo-Europeans. – Chelyabinsk: Rifei, 2002. – 496 p.
258. *Kadrow S.* Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia // 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. – Kraków, 2000. – S. 141-153.
259. *Machnik J.* Über die Verbindungen zwischen dem Kaukasus und dem Karpatenbecken am Anfang der Bronzezeit // Zbornik Fil. Fak. Univ. Komenského. – 1973. – Musaica 24(13).
260. *Ondráček J., Šebela L.* Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově (catalog nálezů) // Studie Muzea Kroměřížska. – Kroměříž, 1985. – S. 2-130.
261. *Ruckdeschel W.* Die Frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns. Ein Beitrag zur Kenntnis der Straubinger Kultur // Antiquitas. – Bd. 11. – Bonn, 1978.
262. *Sangmeister E.* Die schmalen "Armschutzplatten" // Studien aus Alteuropa. – Т. I. – Köln: Böhlau Verlag, 1964. – S. 93-122.
263. *Sangmeister E.* Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg // Fundberichte aus Baden-Württemberg. – Bd. 1. – Stuttgart, 1974. – S. 103-137.
264. *Sava E., Agulnikov S.* Contribuții noi la definirea rstului funerar de tip Sabatinovka // Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic / Col. red. E. Sava. – Chișinău, 2003. – P. 113-138.

Литвиненко Р.А.

ГЕНЕЗИС, РАЗВИТИЕ И ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА КУЛЬТУРНОГО КРУГА БАБИНО

В статье изложена новая концепция бабинского культурогенеза. Этот процесс происходил в непосредственной связи с масштабнейшей за всю вторую половину голоцена экологической катастрофой (сильная аридизация и континентализация климата), которая вызвала существенные трансформации в среде позднекатакомбных и позднешнуровых групп Восточной Европы. Для бабинского культурогенеза применима модель стимулированной трансформации и заимствования. Можно утверждать, что зарождение бабинского феномена носило очаговый характер и в качестве его первичного ядра выступает Донецко-Днепро-Азовский регион, где происходило формирование Днепро-Донской бабинской культуры (ДДБК). В Днепро-Донецком очаге бабинского культурогенеза ярко прослеживается влияние двух мощных внешних импульсов – кавказского и карпато-дунайского. Важным фактором бабинского культурообразования следует считать наличие в ее первичном очаге Донецкого горно-металлургического центра, базировавшегося на медистых песчаниках Бахмутской и Кальмиус-Торецкой котловин. Миграционный импульс со стороны ДДБК в западном направлении стимулировал сложение вторичной по своему характеру Днепро-Прутской бабинской культуры (ДПБК), представленной тремя локальными вариантами – Днепро-Днестровским, Днепро-Бугским и Днестро-Прутским.

Одним из существенных факторов, определяющих своеобразие региональных групп Бабино, является их различия на уровне культурных субстратов. Генетической основой для ДДБК выступали родственные группы Донецко-Донской катакомбной культуры (КК): среднедонская, донецкая, бахмутская, возможно восточноманычская и волго-донская, при

ключевой роли первой из названных групп. Основой Днепро-Днестровского варианта ДПБК является ингульская КК. Она же в какой-то мере выступает субстратом для Днестровско-Прутского варианта ДПБК, в котором удивительным образом проявились глубокие традиции местной ямной культуры. Днепро-Бугский вариант ДПБК сформировался на генетической основе среднеднепровской культуры шнуговой керамики.

Различными были и исторические судьбы бабинских культур. ДДБК под действием импульса со стороны Волго-Уральского очага культурогенеза, опосредованного доно-волжской абашевской культурой, трансформируется в бережновско-маевскую срубную культуру. Под действием того же волго-уральского импульса, правда уже ослабленного и дополненного карпато-дунайскими составляющими и влияниями, локальные группы ДПБК трансформируются в культуры позднебронзового века. Так, Днепро-Днестровский вариант ДПБК, вместе с Каменской культурой Крыма, выступили базовыми субстратами в формировании восточного варианта Сабатинивской культуры. Днестровско-Прутский вариант ДПБК стал базовым в сложении западного варианта Сабатиновской культуры, или по другой интерпретации – восточного (прикарпатского) варианта культуры Ноуа. Днепро-Бугский вариант ДПБК сыграл роль местного субстрата в культурогенезе восточного массива памятников Тшинцевого культурного круга, в частности Малополовецкого типа Киево-Черкасской группы.

Lytvynenko R.A.

GENESIS, DEVELOPMENT AND HISTORICAL DESTINY CULTURAL CIRCLE BABINE

In article the author's concept of Babyne's cultural genesis is stated. This process occurred in the context of deepest for all second half of Holocene (the beginning of Middle Subboreal period) ecological catastrophe (strong Drought and Climate continentalization) which has caused essential transformations of later Catacomb and later Cord Ceramic groups of the East Europe. For Babyne's cultural genesis the model of stimulus transformations and loans is applicable. It is possible to assert that origin of a Babyne phenomenon origin had the primary centre and secondary periphery. The Donets-Dnepr-Azov region acts as a primary kernel in which there was a Dnieper-Don Babyne culture (DDBC) formation. In Dnepr-Donets centre of Babyne's cultural genesis influence of two powerful external impulses – Caucasian and Carpathian-Danube is brightly traced. The Donetsk mountain-metallurgical centre which was based on medical real sandstones of Bahmut and Kalmius-Torets hollows was the important factor of Babyne's cultural genesis. The DDBC western migratory impulse stimulated addition of secondary Dnieper-Prut Babyne culture (DPBC). DPBC is presented by three local variants – Dnepr-Dniester, Dnepr-Bug and Dniester-Prut.

Distinction of cultural substrata of Babyne regional groups is at the bottom of their originality. Related groups of Donets-Don catacomb cultures (CC) – Middle Don, Donets, Bahmut, East-Manych and Volga-Don, at a key role of the first of themes, acted as a genetic basis for DDBC. The Ingul CC was a basis of Dnepr-Dniester variant of DPBC. Ingul CC in some measure is a substratum for Dniester-Prut variant of DPBC in which deep traditions of aboriginal Pite-Grave culture wonderfully were showed. The Dnepr-Bug variant of DPBC was generated on a genetic basis Middle-Dnieper Cord Ceramic culture.

Historical destinies of Babyne cultures were different. The DDBC under the influence of an impulse from outside the Volga-Ural centre of cultural genesis, through means Don-Volga Abashevo cultures, is transformed in Berezhnovka-Maiovka Timber-Grave culture. Under the influence of the mentioned Volga-Ural impulse however already weakened and added with elements and influences from Carpathians-Danube, local groups of DPBC are transformed to cultures of a Late Bronze age. Dnepr-Dniester variant of DPBC, together with Kamenka culture of Crimea, were base substrata in formation of East variant of Sabatinovka culture. Dniester-Prut variant of DPBC became a basis for formation of the Western variant of Sabatinovka culture, or on other interpretation – East variant (Carpathians) of Noua culture. Dnepr-Bug variant of DPBC has played a role of a substratum in genesis of east group of Trzcinec cultural circle, in particular Malopolovetsky type of Kiev-Cherkassy groups.

НАШІ АВТОРИ

- Братченко Станіслав Никифорович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ.
- Бровендер Юрій Михайлович** – кандидат історичних наук, завідувач Донбаським відділенням Східноукраїнської філії Інституту археології НАНУ на базі Донбаського державного технічного університету, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету.
- Загородня Ольга Миколаївна** – науковий співробітник Донбаського державного технічного університету, пошукач Інституту археології НАНУ.
- Кліменко Віктор Федорович** – керівник археологічної експедиції «Евріка» м. Єнакієве.
- Коваленко Оксана Валентинівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ.
- Котова Надія Сергіївна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАНУ.
- Красильников Костянтин Іванович** – кандидат історичних наук, завідувач Луганським відділенням Східноукраїнської філії Інституту археології НАНУ на базі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Красильнікова Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, завідувача науково-дослідницьким центром з археології та етнографії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Куштан Дмитро Павлович** – кандидат історичних наук, начальник археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації.
- Лисенко Сергій Дмитрович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАНУ.
- Литвиненко Роман Олександрович** – доктор історичних наук, доцент Донецького національного університету.
- Луговий Роман Сергійович** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею.
- Нераденко Тетяна Миколаївна** – кандидат історичних наук, здобувач ступеня доктора історичних наук відділу енеоліту та бронзи Інституту археології НАНУ, методист історико-географічного відділення Черкаської обласної Малої академії наук.
- Пробийголова Олексій Сергійович** – науковий співробітник Луганського відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАНУ на базі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Разумов Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАНУ.
- Санжаров Сергій Миколайович** – доктор історичних наук, професор, керівник Археологічного науково-дослідного центру «Спадщина» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, завідувач Східноукраїнським відділом Східноукраїнської філії Інституту археології НАНУ на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля..
- Терьохіна Віра Володимирівна** – стажер експериментально-трасологічної лабораторії ІІМК РАН
- Теліженко Сергій Анатолійович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології Кримської філії Інституту археології НАНУ.
- Цимбал Валентина Іванівна** – директор ЗОШ № 7 м. Єнакієве.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АИУ	– Археологические исследования в Украине
АИЧПЕ	– Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
АЛЛУ	– Археологічний літопис Лівобережної України
АН СССР	– Академия наук СССР
АО	– Археологические открытия
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКИЧП	– Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода
ВАН	– Вісник АН УРСР
ВУАК	– Всеукраїнський Археологічний комітет
ГАИМК	– Государственная Академия истории материальной культуры
ГИМ	– Государственный исторический музей
ДАС	– Донецкий археологический сборник
ДОКМ	– Донецкий областной краеведческий музей
ДСПК	– Древности Северного Причерноморья и Крыма
ДСПК	– Древности Степного Причерноморья и Крыма
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка
ИА АН УССР	– Институт археологии академии наук СССР
ИА НАНУ	– Институт археологии Национальной Академии наук Украины
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии
ЛНУ	– Луганский национальный университет
ЛОИА	– Ленинградское отделение Института археологии
ЛОКМ	– Луганский областной краеведческий музей
МГУ	– Московский государственный университет
МДАСУ	– Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
МИАВУ	– Материалы и исследования по археологии Восточной Украины
НА ИА НАНУ	– Научный архив Института археологии Национальной академии
НАНУ	– Національна академія наук України
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НА ПКМ	– Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
РА	– Российская археология
РАН	– Російська академія наук
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СКМ	– Свердловский краеведческий музей
УІЖ	– Український історичний журнал
BPS	– Baltic-Pontic Studies